KURTULUŞ SAVAŞI YILLARINDA
TÜRKİYE-SOVYETLER BİRLİĞİ
İLİŞKİLERİ

Nurer UĞURLU başkanlığında bir kurul tarafından hazırlanmıştır.

Dizgi - Yayımlayan:
Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.
Baskı: Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Ağustos 2000
A. ŞEMSUTDİNOV

KURTULUŞ SAVAŞI YILLARINDA
TÜRKİYE-SOVYETLER BİRLİĞİ
İLİŞKİLERİ
Çeviren A. Hasanoğlu
C

İÇİNDEKİLER

Sovyet Rusya Cumhuriyeti ve Türkiye
Büyük Millet Meclisi Hükümetleri
Arasındaki Diplomatik İlişkilerin Başlaması 7
Daşnak-Türk Savaşı 17
Sovyetler Birliği-Türkiye Dostluk İlişkilerinin
Güçlenmesi ve 16 Mart 1921 Dostluk Kardeşlik
Antlaşmasının İmzalanması 37
Sovyetler Birliği-Türkiye Dostluğunun
Daha Sonraki Gelişmeleri ve Kafkaslar
Ötesi Sovyet Cumhuriyetleri ve Ukrayna
Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleriyle
Dostluk Anlaşmalarının İmzalanması 71

SOVYET RUSYA CUMHURİYETİ VE TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ HÜKÜMETLERİ ARASINDAKİ DİPLOMATİK İLİŞKİLERİN BAŞLAMASI

Barış içinde birlikte yaşama ve tüm halklar arasında dostluk ve işbirliği ilkelerini savunan Sovyet hükümeti, 1920-1922 yıllarında pek çok doğu ülkesiyle diplomatik ilişkiler ve dostluk ilişkileri kurdu, bu arada 1921 yılında Moğolistan, Afganistan, İran ve Türkiye'yle dostluk anlaşmaları imzaladı. Sovyet Rusya ve Türkiye arasındaki dostluk ilişkilerinin kurulması, Türkiye halkının anti-emperyalist mücadelesi açısından tarihsel öneme sahipti. Antant devletlerinin ve müttefiklerinin kuşatma çemberi içinde bulunan Türkiye, kurtuluş hareketinin yöneticileri bağımsızlık savaşının ilk günlerinden başlayarak dikkatlerini, hak eşitliği ve halkların özgürlük ve bağımsızlığına saygı ilkelerini ilân eden ve ulusal kurtuluş uğrunda savaşan bütün halkları desteklemeye hazır olduğunu bildiren Sovyet devletine çevirdiler. Daha Sivas Kongresi toplanmadan önce bazı yurtseverler, Türkiye'nin yaptığı kurtuluş savaşını desteklemesini sağlamak için Sovyet Rusya'ya bir gezi yapılması konusunu görüştüler (*). Ali Fuat Paşa (Cebesoy), ''Rusya'da yeni rejim

kurulduğu sıralarda, çarlar tarafından yaratılmış olan Türk-Rus düşmanlığına son vermek ve halklarımız arasında kardeşlik ve dostluk kurmak konusunda epeyce düşündük'' (**) diye yazıyordu.
Ekim 1919'da, Sovyet hükümetiyle gayri resmi ilişki kurmak amacıyla Halil Paşa (Kut) (***) gönderildi. Halil Paşa, Moskova'ya ancak 1920 yılı ilkbaharında gelebildi (****). Halil Paşa, Sovyet hükümetine Türkiye'nin Antant devletlerinin saldırısı sonucunda düştüğü ağır durumu anlattı ve ''en yakın zamanda Anadolu'da Sovyet Rusya'yla dostluk ve birlik antlaşması imzalamaya hazır ulusal bir hükümet kurulacağını'' (*****) bildirdi.
Dolayısıyla, Mustafa Kemal'in V.İ. Lenin'e gönderdiği ve ''Türkiye - Sovyet Rusya'yla birlikte emperyalist hükümetlere karşı savaşmak zorundadır... ve Türkiye'ye saldıran emperyalist düşmanlarla mücadelede Sovyet Rusya'nın yardımına umut bağlamaktadır'' (*) sözlerinin yer aldıı 26 Nisan 1920 tarihli resmi mektubunun Büyük Millet Meclisi Hükümetinin ilk dış politika belgesi olması bir rastlantı değildir.
Mektupta yeni Türk hükümetinin izleyeceği dış politikanın başlıca ilkeleri açıklanıyordu. Bu ilkeler şunlardı:
1. Türkiye'nin bağımsızlığının ilanı.
2. Kesin olarak Türklere ait olan toprakların Türkiye devletine verilmesi.
3. Arabistan ve Suriye'nin bağımsız devlet olarak ilân edilmesi.
4. Nüfusu karışık olan bütün topraklarda kendi kaderini belirleme hakkının tanınması.
5. TBMM'nin önderliğindeki yeni Türkiye devletine dahil topraklarda yaşayan ulusal azınlıklara en liberal Avrupa devletlerinde ulusal azınlıklara tanınmış olan bütün hakların tanınması.
6. Boğazlar sorununun Karadeniz devletleri konferansına devredilmesi.
7. Kapitülasyon rejiminin ve yabancı devletler tarafından gerçekleştirilen ekonomik denetimin kaldırılması.
8. Her türlü yabancı etki alınının ortadan kaldırılması (**).

TBMM'nin başvuru mektubu 1 Haziranda Moskova'ya ulaştı ve Sovyet toplumu tarafından hoşnutlukla karşılandı. Bazı maddelerin gösterişli olmasına karşın, yeni Türk hükümetinin dış politika ilkeleri padişah hükümetinin izlediği politikanın ilkelerinden köklü biçimde farklıydı. Bu ilkeler Türkiye'nin ulusal çıkarlarına uygun düşüyordu (*).
Sovyet hükümeti, TBMM'nin başvurusuna karşılık olarak, TBMM'nin çalışmalarını ve emperyalistlere karşı girişilecek askeri eylemleri, ''ezilen halkların kurtarılması yüce ülküsüyle uygun hale getirme yolundaki kararını nazarı dikkate alacağını... Sovyet hükümetinin her halka kendi kaderini belirleme hakkının tanınması ilkesine sürekli olarak bağlı kalarak tüm dünya haklarına dostluk elini uzattığını, Sovyet hükümetinin Türk halkının bağımsızlık ve egemenlik uğrunda yaptığı kahramanca savaşı büyük birliğiyle izlediğini ve Türkiye'nin bu zor günlerinde Türk ve Rus halklarını birleştirebilecek dostluğun sağlam temellerini atmaktan mutluluk duyacağını'' (**) açıkladı.
Sovyet hükümeti, Türkiye hükümetinin isteği uyarınca yeni Türkiye'yle diplomatik ilişki kurdu ve Türkiye, Ermenistan ve İran arasındaki sınırların adalet ve halkların bağımsızlığı temellerine dayanarak belirlenmesinde aracı olmayı kabul etti. Dışişleri Halk Komiserliğinin Türkiye hükümetine yolladığı mektupta şöyle deniyordu: ''Sovyet hükümeti, diplomatik görüşmelerin Büyük Millet Meclisine bir yandan Türkiye'yle Ermenistan ve öte yandan da Türkiye'yle İran arasında adaletin ve halkların kendi kaderini belirleme hakkının gerektirdiği doğru sınırları belirleme olanağı vereceği umudundadır. Sovyet hükümeti, ilgili tarafların çağrısı üzerine aracılık görevlerini üstlenmeye her an hazırdır'' (*).
Sovyet Rusya, o zaman dünyada TBMM Hükümetini tanıyan ve onunla dostça diplomatik ilişkiler kuran tek ülkeydi. Emperyalist Batı Avrupa devletlerine gelince, bu devletlerin hepsi Türkiye Devletini yok etmeye ve Türkiye'yi aralarında paylaşmaya çalışıyorlardı. Bu nedenle TBMM Hükümetinin hukuken tanındığına ilişkin Sovyet hükümeti mektubunun Türkiye'de büyük sevinçle karşılanması bir rastlantı değildir. Mustafa Kemal, Dışişleri Halk Komiserliğine verdiği yanıtta şunları yazıyordu: ''Size, sadece kendi zincirlerini kırmakla

yetinmeyip iki yıldan fazla süredir bütün dünyanın kurtarılması uğrunda eşi görülmemiş bir mücadele yürüten ve baskının dünya yüzünden sonsuza dek silinmesi için duyulmamış acılara seve seve katlanan Rus halkına, Türk halkının hayranlık duyduğunu bildirmekten çok büyük mutluluk duyuyorum.''

''...Bir yandan Batı emekçilerinin, öte yandan köle Asya ve Afrika halklarının, uluslararası sermayenin, efendilerinin en yüksek kazancı elde etmesi amacıyla birbirlerini yok etmeleri ve köleleştirmeleri için onları kullandığını anladıkları ve sömürge politikasının bir suç olduğu bilincinin dünya emekçi kitlelerinin kafasına yerleştiği gün burjuvazinin egemenliğinin sona ereceğine ilişkin inancımın bütün yurttaşlarım tarafından da paylaşıldığından eminim'' (*).

11 Mayıs 1920'de TBMM milletvekilleri RSFSC Halk Komiserleri Sovyetinin 3 Aralık 1917 tarihli ''Rusya ve Doğunun Tüm Emekçi Müslümanlarına'' çağrısını büyük bir dikkatle dinlediler (**). Bu çağrı şiddetli alkışlarla karşılandı ve dostça diplomatik ilişkilerin esaslarını görüşmek ve gelecekte Sovyet Rusya ve Türkiye hükümetleri arasında kurulacak karşılıklı ilişkileri belirlemek için Moskova'ya bir heyet gönderme kararı alındı (***).

RSFSC'nin kapitülasyon haklarından, mali denetimden ve Türkiye'nin içişlerin karışmaktan vazgeçtiğine ilişkin 8 Temmuz 1920 tarihli Resmi Sovyet hükümeti ihbarnamesi ve emperyalist işgalcilerle savaşta Türk halkına gönderilen başarı dilekleri TBMM milletvekilleri ve Türk halkı arasında büyük sevinç yarattı.

Haziran 1920'de Sovyet Azerbaycan'la Türkiye arasında diplomatik ilişki kuruldu. Azerbaycan hükümeti, Türkiye hükümetine, ''Müslüman komünistlerin Türk ulusal hareketinin başarısı için her türlü çabayı harcayacakları'' (*) konusunda güvence verdi.

Mayıs ayının ortalarında Ankara'dan yola çıkan Türkiye Heyeti ancak 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya varabildi (**). Heyette Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey, Ekonomi Bakanı Yusuf Kemal Bey ve Milletvekili Osman Bey bulunuyordu. Doktor İbrahim Tali Bey (Öngören) ve Kurmay Albay Seyfi Bey (Düzgören) heyetin danışmanlarıydılar.

Resmi görüşmelerin başlamasından önce Türkiye delegeleri Sovyet Rusya halklarının yaşantısı ve mücadelesini, devlet düzeninin ilkelerini tanıdılar. Türkiye delegeleri, 24 Temmuz'da RSFSC Dışişleri Halk Komiseri G.V. Çiçerin, 14 Ağustosta ise Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı V.İ. Lenin tarafından kabul edildiler. Heyet Başkanı Bekir Sami Bey, V.İ. Lenin'e Türk halkının ve TBMM'nin kutlamalarını iletti ve ''Sovyet hükümetinin, komşu ülkelere karşı hiçbir düşmanca niyet beslemeyen ve ulusal sınırları içinde bağımsızlığını ve özgürlüğünü kazanmaktan başka hiçbir amacı olmayan Türk halkından dostluk ve yardımını esirgemeyeceği umudunda olduğunu'' (***) açıkladı.

V.İ. Lenin'in Türk delegelerine gösterdiği dostça kabul ve Türkiye'nin ulusal çıkarlarını V.İ. Lenin tarafından dile getirilmesi Türkiye Hükümeti yöneticileri üzerinde derin bir etki bıraktı ve onları işgalcilerle savaş için yürüklendirdi (*). 24 Ağustos 1920'de Sovyet ve Türkiye delegeleri yedi madddeden oluşan Sovyetler Birliği-Türkiye Dostluk Antlaşması taslağını hazırladılar. Antlaşma taslağı iki heyetin yöneticilerince parafe edildi ve taslağın bütün maddeleri daha sonra 16 Mart 1921'de imzalanan Sovyetler Birliği-Türkiye Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nın metnine dahil edildi.

Görüşmeler sırasında Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye cephane ve altın yardımı yapmasına ilişkin olarak da anlaşmaya varıldı.

Sovyet hükümeti, Türk ordusunun gereksinmelerini tümüyle karşılayamasa bile ona askeri araçlar sağlamak için elinden gelen her şeyi yaptı.

1920 yılı yazında ilk parti silâh Trabzon'a gönderilmiş durumdaydı (**). Eylül 1920'de Erzurum'da Türk hükümeti ve askeri komutanlık temsililerine 200,6 kg. külçe altın teslim edildi (***).

Sovyetler Birliği-Türkiye görüşmeleri Daşnak Ermenistan heyetiyle yapılan görüşmelere paralel olarak yürütüldü. Bu görüşmelerdeki en önemli sorun bu ülkeler arasında iyi komşuluk ilişkilerinin kurulması sorunuydu. Türkiye ve Ermenistan arasındaki sınırların belirlenmesinde aracılık görevini üstlenen Sovyet hükümeti, bu iki ülke arasında her iki tarafın tarihsel, ekonomik ve etnografik halklarını gözönünde bulundurarak ve adalet ve halkların kendi kaderini belirlemesi ilkelerine dayanarak en doğru sınırları saptamak istiyordu.

Sovyet Hükümeti, böylece emperyalist devletlerin bu ülkelerin içişlerine yüzyıllardır yaptıkları müdahaleye bir defada ve ebediyen son vermek arzusundaydı.
Dışişleri Halk Komiseri G.V. Çiçerin, 17 Haziran 1920'de yapılan Sovyetler Merkez Yürütme Komitesi toplantısında okuduğu raporda, ''Türk halkı ile Ermeni halkı gibi komşu halklar arasında karşılıklı olarak sınırların belirlenmesi ve karşılıklı kırıma son verilmesi için, bu koşullarda, Türkiye'yle ancak dostluk ilişkilerine taraftar olabiliriz, biz burada barıştırıcı durumdayız ve Türkiye de aynen Ermenistan gibi, bizim aracı olduğumuzu, Türk ve Ermeni halkları arasında uzun yıllardır bu iki halkın yaşamını zehirleyen içinden çıkılmaz fikir ayrılıklarının bizim etkimizle giderildiğini kabul ediyor'' (*) dedi.
Ancak Moskova görüşmeleri sırasında her iki tarafın yöneticilerinin Sovyet Rusya hükümetince önerilen tarihsel, ekonomik ve etnografik sınır ilkelerini kabul etmedikleri ortaya çıktı (*). İki tarafın karşılıklı toprak istekleri son derece genişti. Türkiye Heyeti, sınırların Brest-Litovsk Antlaşması'nı esas alarak saptanmasında ısrar ediyordu. Türkiye'yle yapılmış olan Brest Antlaşması'nı 20 Eylül 1918'de yürürlükten kaldırmış olan Sovyet hükümeti, Türklerin isteğini kesinlikle reddetti. Buna karşılık Daşnak Heyeti ise Karadeniz'den Akdeniz'e uzanan ''Büyük Ermenistan''ın kurulmasını öngören hayalci düşünceyi savunuyordu.
Türkiye ve Daşnak Ermenistan arasındaki toprak anlaşmazlıkları durumu güçleştirdi ve Sovyetler Birliği, Türkiye Antlaşması'nın imzalanması altı ay gecikti. Bunda Türkiye Heyeti Başkanı, Bekir Sami Beyin (**) oldukça büyük rolü oldu. Bekir Sami Bey, Sovyet hükümetinin Türkiye politikası konusunda yanlış bilgiler vererek hükümetini yanlış yöne yöneltti (***). Ankara'ya dönen Bekir Sami Bey, G.V. Çiçerin ile Türkiye sınırının düzeltilmesi konusunda yaptığı görüşmeleri tersine yorumlayarak hükümetinin üyelerini Sovyet Rusya'ya karşı kışkırtmaya çalıştı (*).
Türkiye'nin Sovyet Rusya'yla yakınlaşmasına karşı çıkan feodal-klerikal milletvekilleri C. Arif Bey, Durak Bey ve diğerleri Bekir Sami Beyin anti-sovyet tutumunu aktif biçimde desteklediler. Feodal-klerikal çevrelerin Türkiye ve Daşnak Ermenistan arasındaki sınırın belirlenmesinde Sovyet Rusya'nın arabuluculuğunun reddedilmesi yolundaki isteği, Antant ajanlarının Mustafa Kemal'in dış politikasına karşı yürüttükleri bozucu faaliyetleri arttırdı. Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında bir antlaşmasının imzalanmasını engellemeye çalışan Antant devletleri, her yola başvurarak Daşnaklarla Kemalistler arasında savaş çıkartmak ve bu savaş sırasında Türk birliklerini Kızıl Orduyla çatıştırmak ve Sovyet Rusya'nın silâhlı kuvvetlerini Polonya cephesinden çekmesini sağlamak istiyordu.
Sovyet diplomasisinin büyük çabalar harcamasına karşın Antant devletlerinin Kafkasya'daki entrikalarına son verilmedi ve Türkiye ve Daşnak Ermenistan arasındaki askeri çatışma önlenemedi.

DAŞNAK-TÜRK SAVAŞI

Daşnak Ermenistan'la Türkiye arasında savaş tehlikesinin artması nedeniyle Türkiye hükümeti, 9 Haziran 1920'de Doğu Cephesini kurdu ve ülkenin doğu illerinde seferberlik ilân etti. Doğu Cephesi Komutanlığına, 1918 yılında Türk birliklerinin Kafkasya'ya yaptıkları saldırı sırasında Ermeni halkına karşı acımasızlığıyla tanınan XV. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa atandı.
Silâh altına çağrılan asker ve subayların toplam sayısı 22 bini buluyordu. Doğu Cephesi birlikleri 69 topa ve 200 makineli tüfeğe sahiptiler ve Erzurum'da (9. ve 11.), Bayezit'de (2.) ve Trabzon'da (3.) konaklamış olan dört piyade tümeninden oluşuyordu (*).
Doğu Cephesinin gereksinmeleri için hemen hemen 1.5 milyon lira değerinde yiyecek, hayvan ve ulaştırma aracı kamulaştırıldı (**).
Kurmay Albay C. Kerim'in (İncedayı) ileri sürdüğüne göre, Türkiye hükümeti politik ve askeri düşüncelerle Doğu Cephesini Batı Cephesine oranla daha önemli sayıyordu (***). Bu nedenle de ''ülkenin ölüm-kalım sorununun Batı Cephesine çözümlenecek olmasına'' (****) karşın bütün dikkatini ve gücünü Doğu Cephesi'ne veriyordu.
Türkiye hükümeti 7 Temmuz 1920'de Müslüman halkı koruyormuş gibi görünerek ve

Brest ve Batum Antlaşmalarını bahane ederek Daşnak birliklerinin bu antlaşmalarla saptanan sınırların dışına çıkmasını istediği bir notayı Daşnak hükümetine gönderdi (*****).
Boş yere kan dökülmesini istemeyen Sovyet hükümeti, Türkiye hükümetine askeri bir çatışmadan kaçınmasını ve Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırı diplomatik görüşmeler yoluyla saptamayı öğütledi. Ermenistan'la savaş yapılmasında çıkarı bulunan milletvekillerinin sorularını yanıtlayan Mustafa Kemal, Sovyet notasının alınması nedeniyle, Türk birliklerinin Ermenistan'a saldırısının ertelendiğini açıkladı.
''Sovyet Rusya hükümeti'' diyordu Mustafa Kemal, ''Ermenistan'a saldırmamıza karşıdır ve bunu hoş görülmez bir durum saymaktadır'' (*).
Türkiye hükümetinin Sovyet hükümeti notasına yanıt olarak gönderdiği 26 Ağustos 1920 tarihli notada Türkiye hükümetinin Ermenistan ve Türkiye arasında iyi komşuluk ve dostluk ilişkilerinin kurulması için Sovyet Rusya'nın arabuluculuğunu kabule hazır olduğunu belirtiyordu (**). Ancak, Antant emperyalistleri, Ermenistan ve Türkiye arasında savaşın başlatılmasında zararlı etkilerini duyurdular. Ermenistan üzerinde manda kurma girişiminin başarısızlığa uğramasından sonra Ermenistan'ı bağımsız bir devlet olarak ilân ettiler ve ona 4 milyon ruble tutarında borç verdiler (***).
Daşnaklar, savaştan yararlanarak Ermeni halkının dikkatini kendi anti-sovyet politikalarından uzaklaştırmak istediler. Halk kitlelerinin Daşnak partisinin halk düşmanı politikasından duydukları derin hoşnutsuzluk Mayıs 1920'de Ermenistan'da Sovyet egemenliğinin kurulmasını amaça edinen kitlesel bir mücadeleye dönüştü. General Denikin birliklerinin Kızıl Ordu tarafından bozguna uğratılması ve Nisan 1920'de Sovyet egemenliğinin Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'da kazadığı zafer Ermenistan işçi ve köylülerini Daşnakların kanlı diktatoryasına karşı silâhlı mücadeleye girişmeleri için esinlendirdi. Halk hareketinin başında Ermeni halkının sadık evlatları, komünistler, Allaverdyan, Musaelyan, Gukas Gukasyan, Gabricanyan, Saruhanyan ve diğerleri bulunuyordu.
1920 yılının 1 Mayıs günü, ülkenin pek çok büyük yerleşim merkezinde emekçiler kitlesel gösteriler yaptılar. Göstericiler, ellerinde, ''Kahrolsun Daşnaklar!'', ''Yaşasın Sovyet Rusya ve Sovyet Azerbaycan!'', ''Musavatçıların İktidarı Yıkıldı, Sıra Daşnaklarda'' yazılı pankantlar taşıdılar. Erivan ve Aleksandropol'de (Leninakan) göstericiler Daşnak örgütlerine ait binaları yıktılar ve Daşnak liderlerinin portrelerini yaktılar. Ermenistan tarihinde eşine rastlanmamış 1 Mayıs gösterileri bazı yerlerde silâhlı ayaklanmaya dönüştü. 8 Mayıs 1920'de Aleksandropol'de Musaelyan başkanlığındaki Askeri-Devrim Komitesi kuruldu. Komite 10 Mayısta karşı-devrimci Daşnak hükümetini devrik bir hükümet olarak ilân etti ve egemenliğin İşçi, Köylü ve Asker Milletvekilleri Sovyetlerine geçtiğini açıkladı. Kentteki garnizon ve istasyonda duran zırhlı tren Devrim Komitesi tarafına geçti. Kars, Sarıkamış ve diğer kentlerde silahlı ayaklanmalar patlak verdi. 11 Mayıs'ta Kars ve Sarıkamış'ta Sovyet egemenliği ilân edildi. Halk arasında geniş bir otoriteye sahip olan halk kahramanı Gukas Gukasyon Askeri-Devrim Komitesi Başkanı oldu.
Ancak büyük bölümü yerel nitelik taşıyan ve örgütlenme yönünden zayıf olan Mayıs ayaklanmaları başarısızlığa uğradı. Daşnaklar devrim hareketini kırmak amacıyla 12 Mayıs 1920'de Vatanı Kurtarma Komitesini kurdular. Bu komite, tüm karşı-devrimci güçleri seferber ederek İngiliz-Amerikan emperyalistlerinin de yardımıyla ayaklanan halka karşı zafere ulaştı. Beyaz teröre karşın, Daşnaklar Mayıs ayaklanmasını bastırdıktan sonra bile halkın iradesini kıramadılar. Daşnak-Türk savaşı, Ermenistan'da Sovyet egemenliğinin kurulmasını amaçlayan devrimci hareketi yeni bir aşamaya yükseltti.
Daşnak ve Kemalist birlikler arasındaki askeri eylemler 24 Eylül 1920'de başladı. Bardiz ve Keteks bölgelerinde saldırıya geçen Daşnaklar, Sevr Antlaşması'yla Ermenistan'a bırakılan toprakları işgal etmek arzusundaydılar. Ancak, dört gün süren saldırı boyunca başarı kazanamadılar. Daşnak birliklerinin saldırılarını geri püskürten Türkler, 28 Eylül'de karşı saldırıya geçtiler ve Sarıkamış'la Merdenek'i işgal ettiler.
Sovyet hükümeti, askeri eylemlerin başlamasından sonra, daha önce kabul edilmiş olan karabuluculuk önerisine dayanarak Daşnaklara ve Kemalistlere askeri eylemleri durdurma ve sınır anlaşmazlığını barışçı yollardan çözümleme

çağrısında bulundu (*). Ancak, ne yazık ki, Antant tarafından kışkırtılan düşman taraflar, önceki vaadlerinin aksine, Sovyet hükümetinin arabuluculuğunu reddettiler. Türkiye'nin ve Daşnak Ermenistan'ın yanıtına değinen L'Humanit´e gazetesi şunları yazıyordu: ''Sovyet barış politikasının ilkelerini her iki tarafın yönetici grupları da paylaşmıyor. Ancak iki ulusun emekçi kitleleri bu ilkelerden yanadır. Bu kitleler Sovyet Rusya'ya inanıyorlar, onu seviyorlar... Eğer Antant devletleri Ermenistan ve Türkiye'de birtakım entrikalara girişmeseydi Sovyet Rusya'nın Ermeni-Türk kavgasına müdahalesi tam bir başarıyla sonuçlanabilirdi'' (*).

Sovyet hükümetinin arabuluculuunu reddeden Kemalistler, Daşnak Ermenistan'ı hemen yenilgiye uğratacaklarını umuyorlardı, buna karşılık Daşnaklar ise Antant'ın ''yardımına'' bel bağlamışlardı. Daşnak hükümetinin Dışişleri Bakanı, Tiflis'teki temsilcisine şunları yazmıştı: ''Cephede durum çok kötü. Vakit geçirmeden Luk ve Korbel'e (**) başvurmak, onların Türk birliklerinin hareketi konusunda hükümetlerini hemen bilgi sahibi etmelerini ve alınabilecek bütün önlemlerin alınması ricasında bulunmalarını sağlamak gereklidir... Yunan temsilcisinden Yunan hükümetine derhal her şeyi bildiren bir telgraf çekmesini ve Yunan birliklerinin saldırya geçip Türklerin hareketini zayıflatıp zayıflatamayacaklarını öğrenmesini isteyiniz. Aynı şekilde hiç zaman yitirmeden Gürcü hükümetine başvurunuz ve cepheye göndermek için gerekli petrolü bize ivedilikle göndermelerini rica ediniz... Vrangel'in temsilcisinden, Vrangel'in bize donatım yardımında bulunup bulunamayacağını ya da Trabzon bölgesine çıkartma yapıp yapamayacağını öğreniniz'' (*).

Daşnakların Antant güçlerine bağladıkları umut gerçekleşmedi. Verdiği sözlere karşın Antant, Kemalistlere karşı etkin önlemler almadı. Daşnakların bu serüveni Ermeni halkını yeni ve ağır denemelerden geçmek zorunda bıraktı. Türk birlikleri 1920 yılının ekim ayı sonunda yeni bir saldırıya geçtiler ve 30 Ekimde Kars'ı, 7 Kasımda bir demiryolu kavşağında bulunan Aleksandropol'ü işgal ettiler. Daşnaklar, ateşkes istemek zorunda kaldılar. Kemalistler, ağır koşullar ileri sürdüler: 24 saat içinde Daşnakların 2 bin tüfek, 20 ağır ve 40 hafif makineli tüfek, 3 top, 4 bin bin kutu mermi, 6 bin top mermisi, 2 lokomotif ve 50 vagon teslim etmeleri, ateşkesin imzalandığı gün askerlerini cephe hattının 15-20 km., antlaşmanın imzalanmasından sonraki üç gün içinde de 40-50 km. gerisine çekmeleri gerekiyordu. Ayrıca Türkiye, demiryoluyla askeri yük taşımacılığına son verilmesini ve denetim kurmayı, ateşkesin dördüncü gününde de barış antlaşması imzalamak amacıyla bir konferans toplanmasını istiyordu (**).

Ateşkes koşullarının yumuşatılmasını sağlayamayan Daşnaklar askeri eylemleri sürdürmeye karar verdiler. Hâlâ Antant'ın yardımına güveniyorlardı. Milletler Cemiyeti Konseyinin Ermenistan'a yardım çağrısına, uzaklık nedeniyle yardım etmeyi kabul etmeyen bazı küçük devletler dışında, Milletler Cemiyetinin öteki üyeleri de yanıt vermediler. Daşnak-Türk savaşının asıl suçluları, yani İngiltere, Fransa, ABD, İtalya emperyalistleri, Kafkasya'yı Sovyet düşmanı bir savaş alanı haline getirmek arzusundaydılar (*).

L'Humanitè gazetesi ''Ermeni-Türk Çatışmaları ve Milletler Cemiyeti'' adlı bir yazıda, Antant devletlerin Ermeni sorunu konusunda izlediği tutumu değerlendirirken, haklı olarak şöyle diyordu: ''Britanya temsilcisi Balfur, Milletler Cemiyetinde, sorunun güçlüğünü ve karmaşıklığını ileri sürerek işin içinden sıyrılıverdi. Oysa, bütün karmaşıklık İngiliz emperyalistlerinin şimdi Kemalistlere yaltaklanmalarından ve Ermenilerle ilgilenmemelerinden ileri gelmektedir (**).

İyi haber alan İngiliz gazetesi Daily Herald ise, ''Daşnak-Türk Savaşı'' başlıklı yazısında, Kemalistlerin Antant kampına çekilmesi plânının özünü açıklıyor ve bu planın anti-sovyet bir hedefe sahip olduğunu açık açık belirtiyordu (***).

Antant'ın Kemalistlere yaltaklanması, kısa sürede sonuçlarını vermeye başladı. Daşnak-Türk savaşında Sovyet hükümetinin arabuluculuğunun reddedilmesinden sonra Kemalistler, padişah hükümetiyle ilişki kurdular ve Doğu Sorunu konusunda Londra'da bir konferans yapılmasına ilişkin görüşmelere başladılar. Tekrar İstanbul'a gelen İngiliz Yüksek Komiseri, Padişah hükümetine Ermenistan ve Gürcistan sorunlarının, daha sonra ise İzmir sorununun Türkiye için yararlı olacak şekilde çözümlenmesi vaadinde bulundu (*). Padişah hükümetinin Dışişleri

Bakanı İsmet Paşa, 23 Kasım 1920'de TBMM temsilcisiyle yaptığı görüşmede, müttefiklerle görüşmeye başlamak için meydana gelmiş olan elverişli durumdan bir an önce yararlanma önerisinde bulunda (**). Padişah hükümeti, bu amaçla Ankara'ya bir heyet gönderdi. Bu heyet, 1921 Şubatına kadar Ankara'da kaldı. Padişahın gönderdiği heyetin Ankara'da bulunması, Sovyet-Türk yakınlaşmasına açıkça karşı çıkan sağcı TBMM milletvekillerinin bozguncu faaliyetinin daha da artmasına yardım etti. Bu nedenle TBMM Hükümeti, Sovyetler Birliği-Türkiye dostluğu aleyhine Antant ajanlarınca yayılan söylentileri kesinlikle yalanlamak zorunda kaldı. Ankara hükümeti, gerek Anadolu Ajansı'nın açıklamalarında, gerekse Türkiye Dışişleri Bakanlığının Sovyet hükümetine gönderdiği notalarda kendisini sürekli olarak emperyalist zulümle savaşta Sovyet Rusya'nın doğal müttefiki şeklinde adlandırmaya devam etti (*).

Ancak Antant emperyalistleri, entrika ve provakosyon ağlarını örmeye devam ettiler. Vrangel'in Kızıl Ordu tarafından bozguna uğratılmasından ve Sovyet Rusya ve Polonya arasında barış yapılmasından sonra emperyalistler, Kafkasya'da anti-sovyet savaşta yeni bir muharebe alanı açmak istiyorlardı. Bu amaçla, Sovyet-Türk yakınlaşmasını engellemek ve Türkiye'yi Sovyet Rusya'ya düşman bir yola sokmak için ellerinden gelen her şeyi yaptılar (**).

Türkiye birliklerinin Ermenistan'ın içlerine doğru saldırıya geçmeleri ve barışçı Ermeni halkını yok etmeye girişmeleri Sovyet toplumunda doğal bir öfkeye neden oldu. Kafkasya emekçileri, Halk Komiserleri Sovyetine ve RKP (B) MK'ne gönderdikleri başvuru ve muktaplarda, Ermeni halkının yok edilmekten kurtarılması için Türk-Ermeni çatışmasına müdahale edilmesini istediler. Bu mektuplardan birinde şöyle deniyordu: ''Mustafa Kemal'in ordularının Ermenistan Cumhuriyeti sınırlarına saldırması ve Aleksandropol'ün işgali, Ermeni halkının emekçi kitleleri için son derece kanlı sonuçlar yaratabilecek niteliktedir. Kafkaslar Ötesi'nde oluşan politik koşullar, özellikle de Türk Ermenistan'ında ve Kafkasya'da Ermeni ve Müslüman halk arasında 30 yılı aşkın süredir yer alan düşmanlık ve kanlı çarpışmalar nedeniyle Türk ulusçularının önderinin şimdiki başarıları hiçbir suçu olmayan Ermenistan emekçi sınıfının toplu halde yok edilmesiyle sonuçlanabilir.

''Meydana gelebilecek aşırılıkların önüne geçmek ve kitlesel kırımları durdurmak için otoriteye sahip olan, gerektiğinde kesin sözü söyleyebilecek ve doğrudan baskı yapabilecek bir gücün müdahalesine gerek bulunmaktadır. Şu anda sadece Sovyet Rusya böyle bir güç olabilir. Rusya, en yüksek yargıç ve tarafsız bir hakem rolü oynayarak sadece kanlı çatışmaları ve köylü ve işçilerin öldürülmesini önlemekle kalmaz, üstelik Kafkaslar Ötesi'ndeki korkunç durumdan kurtuluş yolları arayan dağılmış ve sıkıntı içindeki Türkiye ve Ermeni kitlelerinin gözlerinde sosyalizm bayrağını yüceltebilir'' (*).

Ermeni halkı acıklı bir durumda bulunuyordu. Sovyet hükümeti ve parti merkez komitesi Ermeni halkını ölümden kurtarmak için ellerinden gelen her şeyi yaptılar. 11 Kasımda RSFSC Dışişleri Halk Komiserliği, askeri eylemlere son verme ve sınır anlaşmazlığını barışçı yollardan çözümleme ricasıyla Ermenistan ve Türkiye hükümetlerine birer mektup gönderdi (**). RSFSC temsilcisi, Sovyet Hükümetinin verdiği görev üzerine 13 Kasımda Erivan'a gitti ve Daşnak-Türkiye savaşında Sovyet Rusya'nın arabuluculuk ve hakemlik yapması önerisinde bulundu (***). Sovyet Hükümeti, bu kanlı savaşı durdurmak için Daşnaklara, Kızıl Ordu birliklerini Ermenistan topraklarına sokmayı önerdi. Ancak Daşnaklar, Kızıl Orduyu Ermenistan'a sokmaktansa çok ağır ateşkes koşullarını kabul etmeyi üstün tuttular. Nor Hosk gazetesi, Daşnakların bu görüşmelerdeki ihanetine değinerek şunları yazıyordu: ''Ermeni burjuvazisi ve Daşnak partisi, egemenliği ellerinde tutabilmek için Ermenistan'ın ya rısını vermeye hazırdır. Rusya'yla yapılacak bir ittifak emekçi Ermeni halkını kurtarabilecek ve burjuvazinin egemenliğinden hiçbir iz bırakmayacakken onlar hâlâ Türk paşalarıyla ortak bir dil bulmayı umuyorlar'' (*).

''Zaferlerle'' coşan Türk ulusçuları da arabuluculuk ve hakemlikle ilgili Sovyet önerisini kabul etmediler (**). Bunun sonucunda, Kafkasya'da yeni bir büyük savaş tehdidi doğdu. Ancak bu kritik anda, Ermenistan'da Ermeni halkının kaderini ve Kafkaslar Ötesi'ndeki durumu kökünden değiştiren büyük tarihsel olay gerçekleşti. Bolşeviklerin güçlü etkisi altında bulunan Ermenistan'ın kuzey bölgelerinde kanlı Daşnak diktatoryasına karşı silâhlı bir ayaklanma patlak

verdi. Ayaklanan işçiler ve köylüler 29 Kasım 1920'de Daşnak egemenliğini devirerek Sovyet egemenliğini ilân ettiler. İcevan (Karavansaray) kentinde, kendisini Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin geçici hükümeti olarak ilan eden Devrim Komitesi kuruldu.
30 Kasımda Ermenistan Devrim Komitesi V.İ. Lenin'e bir mesaj gönderdi ve yardım isteğinde bulundu. Bu mesajda şöyle deniyordu: ''Dünya devriminin önderi bilmelidir ki, Daşnak hükümetinin cinai politikasından ve ülkede artan anarşiden öfkeye kapılan Dilijan ve Karavansaray bölgelerinin köylüleri isyan bayrağını açtılar. Ermenistan Komünist Partisi bu kendiliğinden doğan hareketin yönetimini üstlendi ve Ermenistan'ı bir Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak ilân ederek Ermenistan Devrim Komitesini kurdu. İlk darbe indirildi-Dilijan kenti elimize geçti. Galeyana gelen isyancılar Antant devletlerinin ajanı, aşağılık düşmanı kesin olarak devirmek için mücadele ediyorlar. Kitlelerin taleplerini yerine getiren bizler, Devrim Komitesini kurarak ezilen Doğu halklarının kurtarıcısı Sosyalist Rusya'nın yiğit Kızıl Ordusunun bu zor mücadelemizde bize gerçek yardımda bulunacağı umuduyla ilerliyoruz. Tüm Ermenistan işçi ve köylüleri adına Halk Komiserleri Sovyetinden bu yardımı yapmasını rica ederiz. Yaşasın Rusya Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti!'' (*).
V. İ. Lenin'in emri üzerine Onbirinci Ordu birlikleri ayaklanan Ermenistan halkının yardımına koştular. İsyancılar, Kızıl Ordu birliklerinin yardımıyla 2 Aralıkta Ermenistan'ın başkenti Erivan'ı işgal ettiler. Daşnak yöneticileri dağıtıldı, birlikleri ise Sovyet yönetimine teslim oldular. Aynı gün Geçici Sovyet Ermenistan Hükümeti, RSFSC hükümetiyle Ermenistan'ın bağımsızlığının tanınması konusunda bir anlaşma imzaladı. Anlaşmanın 7. maddesinde, ''Rusya Sovyet hükümeti, ESSC'nin bağımsızlığının korunması için gerekli olan askeri güçlerin hemen toplanması amacıyla önlemler alacaktır'' (*) deniyordu.
Rus halkının yardımıyla Sovyet egemenliğini kuran Ermeni halkı, Sovyet halkları ailesine girmiş oldu.
Sovyet egemenliği vatanın korunması görevini üstlendi. 29 Kasım 1920 tarihli Askeri-Devrim Komitesi Deklarasyonu'nda, Daşnak-Türk savaşına ilişkin olarak şöyle deniyordu: "Ermenistan Devrim Komitesi, doğuda devrim düşüncesinin yayılmasında büyük rol oynayacak olan Türkiye emekçi köylülerinin kendisine yakınlık duyduğundan emindir. Emperyalist boyunduruktan kurtulan ve Sevr Antlaşması'na karşı yaptığı mücadelede bizden yakınlık gören emekçi Türkiye'nin ortak düşmanımızı yendikten sonra bize kardeşlik elini uzatacağına inanıyoruz ve Antant sömürücülerine karşı birlikte savaşacağız. Aynı şekilde Sovyet Ermenistan ve emekçi Türkiye arasındaki barışın galip gelenlerin kılıcıyla değil, Sovyet Ermenistan'ın ve devrimci Türkiye'nin özgür halklarının dostluk antlaşmasıyla kurulacağına inanıyoruz'' (**).
Asker kaputu içindeki Türkiye işçi ve köylüleri, Sovyet Ermenistan'a sevgi ve Sovyet askerlerine dostluk duyguları besliyorlardı. Türkiye halkı, Kızıl Ordunun devrimci Türkiye için doğu sınırında sağlam bir cephe gerisi sağlayabileceğini ve ortak düşman Batı emperyalistlerine karşı mücadelelerinde yardım edebileceğini anlamışlardı.
V.İ. Lenin, Ermenistan ve Türkiye emekçileri arasında kardeşçe bir dayanışma kurulmasına büyük önem verdi. V.İ. Lenin Ermenistan Devrim Komitesinin mesajına yanıt olarak gönderdiği telgrafta şöyle diyordu: ''Emperyalizmin boyunduruğundan kurtulan emekçi Sovyet Ermenistan'ı şahsınızda kutlarım. Ermenistan, Türkiye ve Azerbaycan emekçileri arasında kardeşçe dayanışma kurulması için her türlü çabayı harcayacağınızdan eminim'' (*).
Türkiye askeri komutanlığı, Türkiye halkının Sovyet Ermenistan'la dostluk ilişkileri kurmak istemesine rağmen Sovyet Ermenistan'a karşı eski politikasını izlemeye devam etti. Sovyet Ermenistan'ı bir ''oldu bittiye'' getirmek için Sovyet egemenliğinin kurulmasından sonra Daşnaklar'a ülke halkını köle durumuna düşürücü Aleksandropol Antlaşması'nı zorla kabul ettirdi.
Daşnaklar, Aleksandropol Antlaşması'nın Sovyet Ermenistan ve Türkiye arasında anlaşmazlık yaratacağını umuyorlardı.
Aleksandropol Antlaşması, doğal olarak Sovyet Ermenistan, Sovyet Azerbaycan ve Sovyet Rusya tarafından tanınmadı (*).
10 Aralık 1920'de Sovyet Ermenistan hükümeti, Türkiye hükümetine başvurarak Aleksandropol Antlaşması'nı feshetmesini ve Antant emperyalistleriyle ortaklaşa

savaşmak için yeni bir dostluk antlaşması imzalamayı önerdi. Bu notada, ''Sovyet Ermenistan Hükümeti'' deniyordu. ''Türkiye Büyük Millet Meclisinin Ermenistan'daki devrimci darbeye ve şimdiye dek Antant emperyalistlerinin uysal bir aracı durumunda bulunan Ermenistan'da Sovyet egemenliğinin kuruluşuna ilişkin haberi içeren bir sevinçle karşıladığından kuşku duymamaktadır. Sovyet hükümeti Türkiye ve Ermenistan olasılığının bundan böyle ortadan kalkacağına ve bu halklar arasındaki yeni ilişkilerin karşılıklı olarak eşit hakların tanınması ve her halkla özgürce ve hiçbir engelle karşılaşmadan gelişme olanağının sağlanması temeli üzerinde kurulacağına kesinlikle inanç beslemektedir. Savaşın ve yıkımın kanlı görüntüleriyle dolu karanlık geçmiş, kaybolmak ve yerini halkların kardeşçe işbirliğine bırakmak zorundadır.''

''Sovyet hükümeti, Daşnaklarla imzalanan antlaşmanın yürürlükten kaldırılacağını resmen kabul etmenizi bekliyor ve iki halk arasında yeni ilişkilerin en yakın zamanda kurulması ve halka barışçı çalışmaya yeniden başlayabilme olanağının verilmesi amacıyla, Ermenistan'daki devrimci darbeyle yaratılan koşullara uygun yeni bir antlaşmanın hazırlanması için hemen bir konferans toplamayı öneriyor (*).

Sovyet Ermenistan hükümeti ise gönderdiği notada, Ermenistan'ın işgal altındaki bölgelerinde Türk komutanlığı tarafından Ermenistan'a karşı izlenen eski uzlaşmaz düşmanlık politikasının devamından başka türlü açıklanamayacak eylemlere girişildiği hususunda Türkiye hükümetinin dikkatini çekiyordu. Notada, barışçı halkın mallarının yağmalandığına, köylülerin hayvanların kaçırıldığına ve yiyecek maddelerinin toplattırıldığına, bu arada kimsesiz çocukların beslenmesi için ayrılış olan yiyecek stoklarının gaspedildiğine ilişkin pek çok olaydan söz ediliyordu. ''Sovyet hükümeti'', deniyordu notada ''yukarıda belirtilen eylemlere son verilmesi ve özgürlüğüne kavuşan Ermenistan halkıyla dostluk ilişkileri kurulması için gereken tüm önlemlerin Büyük Millet Meclisi Hükümetince alınacağı umudundadır'' (**).

Sovyet Rusya hükümeti, Türk ordularının Aleksandropol bölgesini ve Kars bölgesinin kuzey ve doğu kesimlerinde bulunan bütün diğer noktaları hemen boşaltacağına ve Ermenistan'la Türkiye arasında barışın halkların kendi kaderini belirelme hakkına dayanması gerektiğine ilişkin inancını ifade etti (***).

TBMM Hükümeti, gerici çevrelerin etkisiyle Aleksandropol Antlaşması'nı yeniden gözden geçirmeyi reddetti. 25 Aralık 1920 tarihli Türkiye notasında ''toprak sorununun her türlü itirazın dışında bulunduğu'' (*) kaydediliyordu. Aleksandropol'ü boşaltmayı kabul etmeyen Türk komutanlığı, aynı zamanda 1918 Batum Antlaşması'yla Türkiye'ye bırakıldığını ileri sürdüğü Batum ve Acariya'nın tümüne sahip olmak niyetindeydi.

Türkiye'nin böyle bir politika izlemesinde öncelikle emperyalist devletlerin çıkarı vardı. Emperyalistler, Kafkasya'da Sovyet Rusya'ya karşı yeni bir savaş başlatmayı ve Türkiye'yi bu savaşa sürüklemeyi planlamaktaydılar. Antant'ın Ermenistan'la ilgili plânlarının başarısızlığa uğramasından sonra Kemalistler Batum'u işgal etme niyetinden caymadılar. Manevralarını, Sovyet Rusya'ya düşman Menşevik Gürcistan'la savaş bahanesi altında gerçekleştirmeye karar verdiler. Öyle ki, 1920 yılı aralık ayı başında Türkiye'nin Tiflis'teki elçisi, Albay Kazım Bey, Menşevikler için beklenmedik bir anda ''Gürcistan'la olan ve kendi iyimser kanısına göre barışçı yoldan çözümlenebilecek tartışmalı sorunlardan'' söz etmeye başladı (**).

Türkiye hükümeti, Ocak 1921'de Batum'un ''kaderi'' konusunda Mecliste resmi bir açıklama yaptı. Açıklamada bu kentin en kısa zamanda tekrar ''anavatana'' katılması gerektiği belirtiliyordu.

1921 yılı şubat ayı başında Türkiye hükümeti, Gürcistan'ın Menşevik hükümetine bir ültimatom vererek, Artvin ve Ardahan bölgesinin hemen boşaltılmasını istedi (*).

Askeri tehlikeden korkan Menşevikler Türk ültimatomunu kabul ettiler ve Türkiye ve Gürcistan arasındaki sınırlara ilişkin antlaşmanın imzalanmasıyla ilgili görüşmelere başladılar. Ancak bu sırada Sovyet Rusya'yla düşmanca ilişkiler içinde bulunan Gürcistan'ın Menşevik hükümeti, son günlerini yaşıyordu. Umutsuzluğa düşen ve ölümle burun buruna getirilen Gürcü halkı, 25 Şubat 1921'de Menşevikleri devirdi ve Sovyet egemenliğini ilân etti. Menşevikler yurt dışına kaçmadan önce alçakça bir suç daha işlediler. Batum, Ahaltsih ve Ahalkalaha'nın

Türk ordularınca işgalini kabul ettiler. Bu ihaneti yaparken Kafkaslar Ötesi'ni yeni bir anti-sovyet savaş alanı haline dönüştürmek peşindeydiler. Ancak, Sovyet hükümetinin akıllı dış politikası sayesinde bu plân gerçekleşemedi.
''Biz'' diyordu V.İ. Lenin ''Kafkasya'da son derece barışsever davrandık ve öyle de olacağız. Bizi savaşa sürükleyebilecek en ufak bir dikkatsizliğe bile izin vermeyeceğimizi Kafkasyalı yoldaşlara bildiririz. Bizim barış politikamız şimdiye dek o derece başarılı olmuştur ki, Antant sinirlenmekte, bize karşı kesin önlemler almaktadır, ama sadece kendi aleyhinde sonuçlar elde etmektedir (**).

SOVYETLER BİRLİĞİ-TÜRKİYE DOSTLUK İLİŞKİLERİNİN GÜÇLENMESİ VE 16 MART 1921 DOSTLUK VE KARDEŞLİK ANTLAŞMASI'NIN İMZALANMASI

Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da Sovyet egemenliğinin kurulmasıyla birlikte Sovyet Rusya, Kafkaslar Ötesi ve Türkiye halkları arasındaki dostluğun daha da güçlenmesi için en elverişli koşullar ortaya çıkmış oldu.
1920 yılı ekim ayının başında bir Sovyet Diplomatik Heyeti Ankara'ya geldi. Bu sırada devrimci Türkiye'deki tek diplomatik temsilcilik olan Sovyet Büyükelçiliğinin açılış töreni, Büyük Ekim Sosyalist Devrimi'nin üçüncü yıldönümü gününde yapıldı (*).
1920 yılı aralık ayı başında Türkiye hükümeti, Bakû'de bir Sovyet-Türk konferansı toplama önerisiyle Sovyet hükümetine başvurdu. Sovyet hükümeti öneriyi kabul ettiğini bildirdi, ancak konferansın Moskova'da yapılması isteğini belirtti. RSFSC Dışişleri Halk Komiserliğinin notasında,''halk komiseri başkanlığındaki Dışişleri Halk Komiserliği üyelerinin RSFSC temsilcileri olarak konferansa gönderileceği'' ve bunun da ''Türk önerisini kabul edilmez kılacağı'' (*) kaydediliyordu.
Türk hükümeti, Sovyet önerisini kabul etti ve Ekonomi Bakanı Yusuf Kemal Bey (heyet başkanı), Eğitim Bakanı Doktor Rıza Nur Bey ve 1920 Kasım ayı sonunda Türkiye'nin Sovyet Rusya'daki olağanüstü ve yetkili elçiliğine atanan Ali Fuat Paşadan oluşan bir heyeti Moskova'ya gönderdi.
Moskova Konferansı'nın toplanmasına ilişkin Türkiye girişimini kutlayan Sovyet hükümeti, ''Sovyet Ermenistan ve Sovyet Azerbaycan'ın hem Türkiye'yle, hem de Rusya'yla aralarındaki toprak sorunlarının ve diğer sorunların da çözümlenecek olması nedeniyle'' konferansa Sovyet Ermenistan ve Sovyet Azerbaycan hükümet temsilcilerinin de katılmasını gerekli görüyordu (**). Kafkasya ve Türkiye halkları arasında sağlam barış ve kardeşliğin kurulması Sovyet hükümetinin en büyük isteklerinden biriydi.
İki Hükümet, aynı zamanda uluslararası ilişkilerin güncel sorunları konusunda nota değiş tokuşunda bulundular. Türkiye hükümeti, daha 2 Aralık 1920'de TBMM hükümetinin Kafkasya'da bir anti-sovyet blok kurmak için Antant devletleriyle işbirliği yaptığına ilişkin söylentileri kesinlikle yalanlamıştı. Türkiye hükümeti, ''Antant devletleri, yani İngiltere, Fransa ve İtalya ile aramızda ne dolaylı, ne de dolaysız hiç bir barış görüşmesi olmamıştır ve bu yolda bir tek deneme bile yapılmamıştır'' (*) şeklinde bir açıklamada bulundu.
Türkiye hükümeti, İngilizlerin Padişah hükümeti aracılığıyla yaptıkları barış önerilerine karşı olumsuz bir tutum izlendiğini bildirdi ve Sovyet-İngiliz ticaret anlaşmasına ilişkin görüşmelerin gidişi ve RSFSC hükümetinin Ermenistan ve Gürcistan konusundaki politikası hakkında kendisine bilgi verilmesini istedi (**).
Sovyet hükümetinin 19 Aralık 1920 tarihli notasında Türkiye'yi ilgilendiren sorunlara ilişkin ayrıntılı yanıtlar verildi. Bu notada ''Ermenistan ve Türkiye arasındaki barışın, halkların kendi kaderlerini belirleme hakkına dayanan bir barış olması gerektiği'' belirtiliyordu (***).
Notada, ticaret anlaşmasına ilişkin Sovyet-İngiliz görüşmelerinin gelişmesine değinilerek İngiltere'nin Sovyet Rusya'nın doğu devletleriyle, bu arada Türkiye'yle her türlü ilişkiyi kesmek istediği, ancak Sovyet Heyeti'nin İngiltere tarafından önerilen politik koşulları görüşmeyi bile reddettiği belirtiliyordu (****).

Sovyet hükümeti, Türk halkının bağımsızlık mücadelesinin iki yoldan, ya Türk halkının Avrupalı istilâcıları topraklarından, öncelikle de İstanbul'dan silâh zoruyla atmasıyla ya da Antant hükümetlerinin Türkiye'yle yaptıkları bu mücadele süreci içinde Türk halkının onurunu ve bağımsızlığını sonuna dek koruma kararlılığına ve gücüne inanmalarıyla, savaşı sürdürmekten vazgeçmeleriyle ve herhangi bir barışçı çare aramak istemeleriyle sonuçlanabileceğinden emindi.
''Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin elinde İngiltere'nin önerileri bulunuyorsa da biz İngiltere'nin Türkiye'ye barış yapmayı içtenlikle istediğini sanmıyoruz. İngiltere, kahramanca çarpışan Türkiye halkının saflarını bölmek ve böylece onun direnme gücünü zayıflatmak arzusundadır. Ya da bu önerilerde Antant'ın gizli bir amacı olan Sovyet Rusya'yla savaşta Türkiye halkıyla barış yapmak pahasına da olsa onu kendi yanına çekebilme amacı bulunabilir'' (*).
Ama Sovyet hükümeti, Türkiye hükümetine yine de ''bunun bir aldatmaca olmadığı, bu önerilerin savaşı durdurabileceği ve Türk halkına barışçı yaşama geri dönme ve yedi yıllık savaşın açtığı yaraları sarma olanağı vereceği konusunda en küçük bir umudun bulunması halinde Antant hükümetlerinden gelecek hiçbir öneriyi geri çevirmemesini'' tavsiye etti (**).
TBMM ve Sovyet Rusya hükümetleri arasında bazı sorunları konusunda yapılan görüş alışverişi, ''Rusya ve Türkiye arasındaki tüm yanlış anlamaları ortadan kaldırmak ve sağlam ve uzun süreli temellere dayanan köklü bir dostluk ve sıkı bir işbirliği kurma'' (*) olanağını verdi.
V.İ. Lenin, Aralık 1920'de Sovyet Rusya'nın doğu komşularıyla ilişkilerini değerlendirirken şöyle diyordu: ''Afganistan'la ve Türkiye'yle olan dostluk ilişkilerimizin giderek düzeldiğini ve güçlendiğini belirtmemiz gerekir. Antant ülkeleri Türkiye ve Batı Avrupa ülkeleri arasındaki bir dereceye kadar normal ilişkileri olanaksız hale getirmek için herşeyi yaptılar. Bu durum, Sovyet egemenliğinin güçlenmesi nedeniyle, Rusya'nın ezilen doğu uluslarıyla birliğinin ve dostluk ilişkilerinin, burjuvazinin tüm karşı koymasına ve entrikalarına, Rusya'nın burjuva ülkelerle çevrilmiş olmasına rağmen güçlenmesini sağlıyor, çünkü tüm politikanın en önemli olgusu, galipler arasına girme mutluluğuna erişemeyen halklara karşı girişilen emperyalist zorbalıktır...'' (**).
20 Ocak 1921'de Kars'tan yola çıkan Türkiye Hükümet Heyeti 19 Şubatta Tiflis, Bakû ve Harkov üzerinden Moskova'ya ulaştı. Moskova'daki Türkiye Elçiliğinin tüm kadrosu da bu heyetle birlikte geldi.
Ertesi gün G.V. Çiçerin'e güven mektubunu sunan Ali Fuat Paşa, gerek Moskova'da, gerekse Sovyet Rusya topraklarında izledikleri yol boyunca Türkiye Heyeti'ne gösterilen dostluk dolayısıyla Sovyet Hükümetine teşekkür etti (*). Türk Heyeti ve RSFSC Dışişleri Halk Komiseri G.V. Çiçerin arasındaki resmi olmayan görüşmeler 21 Şubat 1921'de başladı. Bu görüşmelerde Ermenistan ve Gücistan topraklarının Türk birlikleri tarafından boşaltılmasından, Türkiye'nin dışardan ve içerden gelen bir tehlike karşısında gerektiğinde Ermenistan'a silâh yardımı yapma yükümlülüğünü üzerine aldığını belirten Aleksandropol Antlaşması'nın beşinci maddesinden söz edildi. Türkiye Heyeti Başkanı Yusuf Kemal Bey, çeşitli biçimlerde antlaşmanın bu maddesinin Sovyet Rusya'yı değil, emperyalist ülkeleri hedef aldığını kanıtlamaya çalıştı (**).
Türkiye'nin Sovyet Rusya ve Türkiye arasında bir askeri ittifak antlaşması imzalama önerisinin görüşülmesi bu görüşmelerde ele alınan önemli bir konuydu. Emperyalist işgalcilerle savaşta Sovyet Rusya'yla birlik olma düşüncesi, Türkiye halkı arasında geniş şekilde yayılmıştı. Bu düşünce, Türkiye işçi ve köylülerini kahramanca atılımlara yüreklendirdi ve onların moral-politik durumunu yükseltti. Pek çok Türk bağımsızlık savaşçısı, muzaffer Kızıl Ordu'nun çok sayıdaki düşmanlarını kesin olarak bozguna uğratır uğratmaz dost ve müttefik Türkiye'nin yardımına koşacağından emindiler (*). 1921 yılında Türkiye'de bulunan Sovyet temsilcisi şunları yazıyordu: ''Günümüzde köylerde dolaşan bir Rus seyyahı 'Rus askerleri artık yardıma geliyorlar' sözlerini duyabiliyor'' (**)
Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye askeri yardımda bulunması sorunu TBMM oturumunda da görüşüldü. ''Yabancı güçlere gerek duymadıklarını, yeterli sayıda askerin var olduğunu'' söyleyen sağcı milletvekillerini eleştiren Mustafa Kemal şunları söyledi: ''Birleşik Amerika'yla birlikte bizi ele geçirmeye çalışan tüm Batı dünyası pek tabii ki dev bir askeri güce sahiptir. Aslında sadece kendi gücümüze dayanmamıza karşın, bizim varlığımızdan çıkarı bulunan güçlerden de en geniş

şekilde yararlanmayı reddedemeyiz. Bu nedenle de bu güçlerin yapacağı yardımı geri çevirmek doğru olmayacaktır'' (***).
Orta Rusya'nın birçok ilini saran açlıktan Sovyet halkını kurtarmak için Sovyet Rusya'nın İngiltere ve diğer kapitalist ülkelerle ticaret anlaşması imzaladığı tarihsel dönemde Sovyet hükümeti, Türkiye'yle bir askeri antlaşma imzalayamazdı. Sovyet hükümeti, 22 Şubat'ta Türk delegelerine, Türkiye'yle bir Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması imzalayabileceğini resmen açıkladı (****).
Sovyet - Türkiye Konferansı 26 Şubat 1921'de resmen açıldı. Konferans, emperyalist işgalcilere karşı özveriyle çarpışan iki halk için de büyük politik öneme sahipti. Sovyet Heyeti Başkanı G. V. Çiçerin, konferansın açılışında yaptığı konuşmada Sovyet halkının emperyalizmle mücadeledeki üstün rolüne dikkati çekti ve Sovyet Rusya'nın özgürlük için savaşan tüm halkların, bu arada bugün sarsılmaz bir dostluk ilân ettiği Türkiye halkının doğal bir müttefiki olduğunu belirtti. G. V. Çiçerin, nasıl bizim dostluğumuz Türkiye için onun politik durumunun temeli olmak zorundaysa, doğu halklarının dostluğu da Sovyet Rusya için onun uluslararası yaşantısının en önemli koşuludur, dedi. İki ülkeyi birleştiren dostluğun Sovyet Rusya ve Türkiye'nin ortak çıkarlarına, dışardan gelen zorbalıklara karşı savaşan tüm halkların çıkarları yararına gelişmesi gerekliliğine işaret etti.
G. V. Çiçerin, ''Türkiye de aynen devrimci Rusya gibi ağır deneylerden geçmek zorunda bırakılmıştır'' dedi ''ve, eğer son altı ayda Türkiye'nin durumu kökünden değişmişse yabancı saldırısına göğüs geren Türkiye işçi ve köylülerinin kahramanlığının yanısıra, Rusya ve Türkiye arasında Türkiye'nin durumunu güçlendiren dostluk ilişkilerine de büyük hizmet payı düşmüştür. Bu dostluk ilişkileri, resmi bir antlaşmayla pekiştirilmelidir'' (*).
Türkiye Heyeti Başkanı Yusuf Kemal Bey, yaptığı cevabi konuşmada, gösterilen yakın ilgiye teşekkür ederek eskiden Rus ve Türk halklarını ezenlerin onları zorla birbirine düşürdüklerini ve Türk halkının bundan böyle sonuna dek savaşmak kararında olduğunu ve önünde daha da yüksek bir idealle silâhlanmış Rus halkı örneğinin bulunduğunu belirtti. Yusuf Kemal Bey, ''Bu iki halk'', dedi ''doğal olarak birlikte yürüyeceklerdir ve hatta hükümet istemese bile tarihsel süreç bu iki halkı elele yürümek zorunda bırakacaktır... Türkiye doğru yolu seçmiştir- bütün koşullar Rusya'ya giden yolu göstermektedir... Önümüzde, kapitalist egemenliğe boyun eğmek istemeyen iki halk bulunuyor. Bu iki güç, birlikte hareket etmek zorundadır'' (*).
Yusuf Kemal Bey, Sovyet Rusya'yla dostluğun, Türkiye'nin ulusal varlığının başlıca unsuru olan politik ve ekonomik bağımsızlığın Türk halkınca kazanılması açısından büyük önem taşıdığını belirtti.
Yusuf Kemal Bey şunları ekledi: ''Rusya'yla aramızda var olan doğal anlaşma ayrıntılarıyla hazırlanmalı ve tüm dünyanın önünde ilân edilmelidir. Bu antlaşmayı Batı halkları ve bizzat emperyalistler öğrenmelidirler. Eğer aramızda (Sovyet ve Türk halkları arasında - A.Ş.) bir antlaşma imzalanmamış olsa, suç bu antlaşmayı imzalamakla görevli olanlara kalsa bile, bu birlik halklara özgürlük garanti eden tek güç olacaktır'' (**).
Sovyet Rusya ve Türkiye hükümetleri arasındaki görüşmelerin karşısında pek çok engel vardı. Antant devletleri, Sovyet - Türkiye görüşmelerini bozmak için Londra Konferansı'nı topladılar. Sevr Barış Antlaşması'nın koşullarını yumuşatarak Türkiye'yi anti-sovyet koalisyona çekmeyi umuyorlardı.
Emperyalistler Sovyet egemenliğine karşı isterik bir kampanya yürüttüler ve Petrograd, Moskova ve bütün Rusya'da isyanlar, köylü ayaklanmaları, silâhlı grevler ve sokak gösterileri olduğu yalanlarını tüm dünyaya yaydılar. Londra Konferansı'na katılan Türkiye Heyeti'nin bir üyesi şunları yazıyordu: ''O günlerde İngiliz basını, Rusya'nın her tarafta patlak veren isyanlardan ve karışıklıklardan mahvolduğunu belirten telgraflarla dolmuştu. Oysa, Türkiye temsilcileri bu sırada Moskova'da bulunuyordu ve daha sonra onlardan bütün bu telgraflarda yazılı olan bir tek sözün bile gerçek olmadığını öğrendik'' (*).
Sovyet Rusya ve Türkiye halklarının yakınlaşmasını engellemek isteyen Antant devletlerinin manevraları, Sovyet hükümetinin Türkiye'ye gönderdiği mektupta açığa çıkarılıyordu. Antant devletleri, Sovyet - Türkiye konferansı çalışmalarını bozamadılar.
Türkiye'yle yapılan görüşmeler, Sovyet devletinin dış politikasının büyük bir

başarısıydı. V. İ. Lenin ''Hiçbir hile yapmıyoruz'' diyordu. ''Bu görüşmelerin çok mütevazi çerçeveler içinde geçeceğini biliyoruz, ancak bunlar, tüm halklardan işçi ve köylü emekçi kitlelerinin korkunç engellere karşılık, her geçen gün daha da yakınlaşmasıyla önem kazanıyorlar. Geçirdiğimiz güçlüklerin değerlendirmesini yaparken bu noktayı unutmamak gerekir'' (*)
Sovyet-Türkiye görüşmeleri, Londra görüşmelerinden farklı olarak dostluk, karşılıklı saygı ve eşitlik ortamında geçti. Buna Sovyet dış politikasının çıkarcı olmaması ve içtenliği de yardımcı oldu. Londra Konferansı'nda Antant devletleri Türkiye'yi parçalama plânlarını diplomatik manevralarla kabul ettirmek isterlerken, emperyalist köleliğe karşı ulusal bağımsızlıkları uğrunda savaşan halklara sürekli olarak yardımda bulunma politikasını yürüten Sovyet hükümeti, görüşmelerin başarıyla sonuçlanması için en elverişli koşullar yaratıyor ve Türkiye'nin ulusal çıkarlarına olağanüstü bir dikkat gösteriyordu. Bu nedenle, Sovyetler Birliği-Türkiye Antlaşması, büyük devletlerce Türkiye'yi zorla kabul ettirilen tüm anlaşmalardan köklü şekilde farklıydı.
Antlaşma taslağını hazırlanması için konferansta politika, hukuk ve redaksiyon komisyonu olmak üzere üç komisyon kuruldu. Bu komisyonların toplantılarında sınır sorunları, bağımsızlık uğrunda savaşan sömürge halklara karşı izlenecek tutum, ticari-ekonomik ilişkiler, Karadeniz ve boğazlar sorunları ayrıntılarıyla tartışıldı.
V.İ.Lenin, Sovyet cumhuriyetlerinin çarpıştıkları emperyalist ülkelere karşı elinde silâh, savaşan devrimci Türkiye'yle dostluk ilişkileri kurulmasına büyük önem veriyordu. Sovyet-Türkiye görüşmelerini içtenlikle selâmladı ve Sovyet Rusya ile Türkiye arasında sağlam dostluk ilişkilerinin kurulması gereğinden söz etti. V.İ.Lenin, ''Her iki halk da,'' diyordu ''son yıllarda emperyalist devletlerden çok çektiler'' (*).
Sovyetler Birliği-Türkiye Konferansı'nın yapıldığı sırada V.İ.Lenin, her akşam G.V.Çiçerin'i telefonla arayarak o gün neler yapıldığını soruyor ve bu görüşmelerin gidişine büyük ilgi gösteriyordu (**).
V.İ.Lenin, Türk halkının ulusal çıkarlarına büyük önem veriyordu. Görüşmeler sırasında ortaya çıkan güçlükler onun kişisel yardımları sayesinde çabucak giderildi. Uluslararası hukuk profesörü M.Cemil (Bilsel) Lozan Konferansı'na ilişkin yapıtında V.İ.Lenin'in Moskova görüşmelerindeki rolünü özellikle belirtmiştir (***).
TBMM milletvekili Celal Nuri, V.İ.Lenin'in Türk halkına yaptığı yardımın önemini kaydederek şunları yazıyor: ''Bu saygıdeğer insan en kara günlerimizde bize yakınlık gösterdi. Ulusumuzun en ağır düşüncelere daldığı günlerdi. Bütün sınırlarımızda düşmanlar vardı. İşte o zaman Lenin, bize yardım elini uzattı. En güç dakikalarda mektupları ve telgraflarıyla bizi yüreklendirdi'' (****).
16 Mart 1921'de Sovyet Rusya ve Türkiye arasındaki Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması imzalandı.
Moskova Antlaşması bir önsöz, 16 madde ve üç ekten oluşuyordu (*).
Büyük politik önem taşıyan antlaşmanın önsözünde, ''ulusların kardeşliği ilkesini ve halkların kendi kaderini belirleme haklarını paylaşan, emperyalizme karşı mücadelede aralarında var olan dayanışmayı ve keza iki halktan biri için ortaya çıkacak olan her türlü güçlüklerin diğerinin durumunu kötüleştireceği hususunu belirten ve aralarında sürekli ve içten karşılıklı ilişkiler ve iki tarafın karşılıklı çıkarlarına dayanan bozulmaz, içten bir dostluk kurma isteğinden esinlenen tarafların bir dostluk ve kardeşlik antlaşması imzalamaya karar verdikleri... (**) kaydediliyordu.
1. Maddede, anlaşmaya taraf olanlardan her birinin öteki tarafın kuvvet kullanarak kabul etmek zorunda bırakıldığı hiçbir barış antlaşmasını ya da başka uluslararası bir belgeyi tanımamayı kabul ettiği belirtiliyordu. Sovyet hükümeti, İstanbul'daki Meclis-i Mebusan tarafından 28 Ocak 1920'de kabul edilmiş olan Misak-ı Milli'nin yasallığını ve Türkiye'ye değinen, ama TBMM tarafından onaylanmış olan uluslararası belgeleri geçersiz saymayı, kabul ediyordu. 1. Madde uyarınca Türkiye'nin Sovyetler Birliği'yle arasındaki kuzeydoğu sınırı saptanıyordu. Bu sınırın belirlenmesinde iki ülke arasındaki dostluk ilişkilerinden hareket eden ve Kafkaslar Ötesi'ndeki durumu gözönünde bulunduran Sovyet hükümeti, 1918'e kadar Rusya'ya ait olan Kars, Ardahan ve Artvin bölgelerini Türkiye'ye bırakmayı kabul ediyordu. Türkiye'ye geçen

toprakların toplam alanı, Merkez İstatistik Müdürlüğü'nün verilerine göre, 19,915 km2 idi ve nüfusu da 492 bin kişiydi (*). Türkiye ise Gürcistan'ın Batum üzerindeki egemenliğini tanıyordu (madde II).
Antlaşmanın IV. Maddesi büyük politik öneme sahipti. Bu maddede şöyle deniyordu: ''Doğu halklarının ulusal kurtuluş hareketiyle Rusya emekçilerinin yeni bir sosyal düzen için yaptıkları mücadele arasındaki ilişkiyi kaydeden taraflar bu halklar için özgürlük ve bağımsızlık hakkını ve aynı şekilde onların kendi istekleri doğrultusunda yönetim biçimlerini seçme hakkını resmen tanımaktadırlar''.
Antlaşmanın V. Maddesi, Karadeniz devletleri için hayati önemi olan bir konuya, boğazların statüsüne değiniyordu. Bu maddeye göre, Karadeniz boğazlarının rejimi sadece kıyı ülkelerinin yapacakları bir konferansta belirlenmek zorundaydı.
VI. Madde uyarınca daha önce çar ve padişah hükümetleri arasında imzalanmış olan tüm antlaşmalar, karşılıklı çıkarlara uygun düşmeyen antlaşmalar olarak yürürlükten kaldırılıyordu.
Kapitülasyon rejiminin herhangi bir ülkenin özgür ulusal gelişimiyle ve keza ekonomik haklarının tam olarak gerçekleştirilmesiyle bağdaşamayacağını kabul eden Sovyet hükümeti, kapitülasyon rejiminden kaynaklanan her çeşit ayrıcalık ve hakları gücünü yitirmiş ve kaldırılmış sayıyordu (Madde VII).
VIII. Madde, kendi toprakları üzerinde diğer ülkenin ya da onun topraklarının bir bölümünün hükümeti rolüne talip olan örgüt veya grupların kuruluşuna ya da bulunuşuna izin vermeme konusunda tarafların karşılıklı yükümlülüklerini kapsıyordu.
Sovyet Rusya ve Türkiye, demiryolu, telgraf ve diğer bağlantılı araçlarının korunması ve gelişmesi için gerekli tüm önlemleri almayı ve insanların ve malların iki ülke arasında serbest gidiş gelişini her ülkede belirlenen kurallara uygun olarak sağlamayı üstleniyorlardı (Madde IX).
X. Maddeyle, her iki ülkenin yurttaşları, ulusal savunma yükümlülükleri hariç olmak üzere, bulundukları ülkenin yasalarından ileri gelen tüm hak ve yükümlülüklerin kapsamına giriyorlardı.
Tarafları, antlaşmaya taraf ülkelerden her birinin diğer ülkenin topraklarında bulunan yurttaşlarına ''en fazla müsaadeye mahzar olma'' hakkını tanımayı kabul ediyorlardı (Madde XI).
Antlaşmanın XII. Maddesi, 1918 yılından önce Rusya'nın sınırları içine giren Kars, Ardahan ve Artvin bölgeleri sakinlerine, eşyalarını ve mallarını ya da bunların bedelini alarak, Türkiye'yi serbestçe terketme hakkını tanıyordu. Aynı hak, Gürcistan'ı terketmek isteyen Batum sakinlerine de tanınıyordu.
XIII. Maddeye göre, Sovyet hükümeti, Rusya'dan Türkiye'ye dönmek isteyen savaş tutsağı ve gözaltına alınmış Türkiye yurttaşlarını kendi hesabına Türkiye'nin kuzeydoğu sınırına dek getirmekle yükümlüydü.
Antlaşmanın XIV. maddesi, en yakın zamanda bir konsolosluk antlaşmasının ve tüm ekonomik, mali ve diğer sorunları çözümleyen bir antlaşmanın imzalanmasıyla ilgiliydi.
XV. Maddeye göre, Sovyet Hükümeti, Kafkaslar Ötesi cumhuriyetleri konusunda, bu antlaşmanın bu cumhuriyetleri doğrudan ilgilendiren maddelerinin Kafkaslar Ötesi cumhuriyetlerince tanınması için gereken adımları atmakla yükümlüydü.
Sonuncu madde (XVI) antlaşmanın onaylanması gerektiğini ve belge değiş tokuşunun en yakın zamanda Kars'ta yapılacağını belirtiyordu.
XIII. Maddeyle öngörülen koşulların yerine getirilmesi için 28 Mart 1921'de özel bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre, Rusya'nın Avrupa bölümünde ve Kafkasya'da tutsak bulunan asker ve sivillerin antlaşmanın imzalandığı günden, yani 16 Mart 1921'den itibaren üç ay, Orta Asya'da tutsak bulunanların altı ay içinde yurtlarına dönmeleri kararlaştırıldı.
Tutsakların yurda dönüşleri sadece onların isteği üzerine gerçekleştirilecekti. Ttusakların ve eşyaların nakil noktasına dek taşınması, anlaşma taraflarının her birinin toprakları içinde onun hesabına gerçekleştirilecekti. Tutsakların nakil noktaları Sovyet Rusya için Novorossiysk, Batum, Tuapse ve Aleksandropol (şimdiki Leninakan) ve Türkiye için İnebolu, Trabzon ve Aleksandropol'dü.
Antlaşmanın her iki ülkede uygulanmasına yardımcı olmak üzere öteki ülkenin topraklarında bulundukları sırada diplomatik dokunulmazlık güvencesi verilen üç kişiden oluşan resmi bir komisyon kuruldu (*).

Antlaşmanın imzalanması sırasında iki hükümet nota değiş tokuşunda bulundu. Bu notalarda taraflar birbirleriyle ilgili dış politikalarının genel doğrultusunda ilkesel bir değişiklik yapmak istediklerinde hemen birbirlerini haberdar etme yükümlülüğünü karşılıklı olarak üstlendiler.
Bundan başka taraflar, Türkiye'yi ve Sovyet Rusya'ya ilgilendiren ve Asya'dan Rusya'nın ve Türkiye'nin politikasından farklı bir politika izleyen başka bir devletin kendilerine yaptığı her açıklama ya da öneriyi, bir yakınlaşma ya da anlaşma konusunu birbirlerine hemen ayrıntılarıyla bildirmekle yükümlüydüler, aynı şekilde başka devletlerle yapılacak bütün benzer görüşmelerden birbirlerini doğru olarak haberdar etmeyi ve her iki tarafın çıkarlarını ilgilendiren her türlü antlaşmayı birbirlerinden habersiz imzalamamayı kabul ediyorlardı (**).
Sovyet-Türk antlaşmasının imzalanması sırasında Türkiye'ye karşılıksız olarak 10 milyon altın ruble tutarında mali yardım ve silâh yardımı yapılmasına ilişkin bir anlaşma imzalandı (*). Bu anlaşmaya göre, Sovyet hükümeti, 1921-1922 döneminde Türkiye'ye tüfek, makineli tüfek, mermi, top, cephane ve diğer askeri malzemeyle külçe altını gönderecekti (**).
Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nın imzalanması Türkiye ve Sovyet Rusya halklarının yaşantısında büyük bir olay oldu. Bu antlaşmanın imazlanması Rus-Türk ilişkilerindeki dönüşü gösteriyor ve Çarlık Rusyası'yla Padişahlık Türkiyesi arasındaki karşılıklı güvensizliğe son veriyordu.
Lenin'in barış ve dostluk politikası Kafkaslar Ötesi halklarına savaştan barışçı kuruluşa geçme olanağını verdi. V.İ.Lenin, yiyecek vergisine ilişkin raporunda, bu hususu özellikle belirtti ve ''Türklerle, bizi Kafkasya'daki ezeli savaşlardan kurtarma çaresi olan bir barış antlaşması imzaladık'' (***) dedi.
Rusya Merkez Yürütme Komitesi Olağanüstü Toplantısı Sovyetler Birliği-Türkiye Antlaşması'nı 20 Mart 1921'de onayladı (****).
Sovyetler-Birliği Türkiye Antlaşması, Türkiye için büyük öneme sahipti. Sovyet hükümeti, Türkiye'nin kuzeydoğu sınırının dokunulmazlığını sağladı ve işgalcilerle mücadelesinde ona moral-politik ve maddi destekte bulundu. Bu antlaşma, Türkiye'nin devlet yapısının ve egemenliğinin güçlenmesine yardım etti, Türkiye'nin askeri durumunu sağlamlaştırdı ve Türkiye halkının daha sıkı bir birlik oluşturmasına yardımcı oldu. Aynı zamanda Türkiye'nin Doğu Cephesinde asker bulundurmasına da gerek kalmadı.
Türkiye'nin toplum ve devlet adamları, Sovyetler Birliği-Türkiye Antlaşması'nın önemini takdir ettiler. Türkiye Dışişleri Bakan Yardımcısı Ahmet Muhtar Bey, 21 Martta G.V.Çiçerin'e şu telgrafı çekti: ''Bu metni (antlaşma metnini-A.Ş.) büyük boşluklarla ve teslimi sırasında önemli tahriflerle dolu olarak almamıza karşın, Rusya ve Türkiye halkları tarafından, ortak adalet ve özgürlük idealinin gerçekleştirilmesi için iki halka da gerekli olan birlik yolunda atılan bu ilk ve önemli adım nedeniyle duyduğum sevinci daha fazla beklemeden belirtmek istiyorum'' (*)
Mustafa Kemal, TBMM oturumunda yaptığı bir konuşmada, Moskova'da antlaşmanın imzalandığını bildirerek şu açıklamada bulundu: ''Bu antlaşmayla iki devlet arasındaki emperyalizmin saldırısına karşı mücadeledeki doğal ittifaktan ileri gelen bir dayanışma kurulmuştur'' (**).
Rus Telgraf Ajansı muhabirinin Türkiye'den verdiği haberlerden birinde şöyle deniyordu: ''Bütün dikkatler Rus-Türk antlaşmasının imzalanması üzerinde toplanmış durumda. Yalnızca resmi yayınlar değil, çeşitli kişiler de bu antlaşmayı oybirliğiyle selâmlıyorlar ve 'Türk halkının kurtuluşunun sadece bu antlaşmada olduğunu' belirtiyorlar... Antlaşmaya ilişkin haberler her yerde, hatta kahvelerde ve berberlerde bile okunuyor ve tartışılıyor'' (*).
Türk halkının gösterdiği dostluktan söz eden M.V.Frunze, Türklerin Sovyet Rusya halklarının kahramanca savaşına nasıl bir umutla baktıklarını ve Sovyet Rusya'ya nasıl büyük umut bağladıklarını özellikle belirtilmiştir (**). Sadece işçiler ve köylüler değil, aynı zamanda yeni Türkiye'nin devlet, siyaset ve toplum adamları da Sovyet halkına duydukları hayranlığı ifade ettiler. Türkiye hükümetinin RSFSC ile oluşturulan kardeşçe birliğin, yüce kurtuluş amaçlarına ulaşma işinde önemli bir güvence olarak ortaya çıktığı'' (***) belirtiyordu.
Rus-Türk dostluğu onuruna verilen ziyafette Mustafa Kemal şunları söyledi: ''Dünya şimdi iki gruba ayrılmıştır: Birisi tek cephe halinde birleşen ve bağımsızlık, insan severlik ve halkların hakları uğrunda savaşan doğu; diğer

grup ise insanlığın ezilmesini isteyen ve ihanetten başka hiçbir şeye hizmet etmeyenlerden oluşuyor. Bu grubun gönül yüceliğine inanmak kendi kendini aldatmak olurdu. Bu grup ancak maddi ve manevi gücünden yoksun bırakılarak zararsız hale getirilebilir. Devrimci Türkiye ve Sovyet Rusya arasındaki sıkı birlik... emperyalist batıya karşı zafer güvencesi ve doğunun görevlerini gerçekleştirme olanağıdır'' (*).
Türkiye Doğu Ordusu'na verilen bir emirde de, bağımsızlık yolunda ''Sovyet Rusya'yla dost olduk. Antant bizi Bolşeviklerle savaşa sokmak istedi, bu nedenle Londra Konferansı'nı reddettik ve Moskova'yla antlaşma imzaladık'' (**) deniyordu.
Sovyetler Birliği-Türkiye Antlaşması'nın metni 29 Mart 1921'de Mecliste okundu ve çeşitli alkışlarla karşılandı, ama ancak 22 Temmuzda, yani dört ay sonra onaylandı. Ulusal Kurtuluş hareketinin yöneticileri arasında sadece Sovyet Rusya'yla yakınlaşma taraftarları değil, bu yakınlaşmaya karşı çıkanlar da bulunuyordu. Özellikle Antant'la anlaşma imzalanmasını ve padişahlık rejiminin sürdürülmesini isteyen kişiler Rusya'yla yakınlaşmaya karşı çıkıyorlardı. Bunlar, Antant devletlerinin anti-sovyet propagandasının güçlü etkisi altında bulunuyorlar ve Sovyetler Birliği-Türkiye ilişkilerini gerginleştirmeye çalışıyorlar ve böylece antlaşmanın yerine getirilmesine engel olmayı hesaplıyorlardı.
Sovyetler Birliği-Türkiye Antlaşması'nın imzalanışından bir gün sonra Doğu Cephesi ordusunu destek alan gerici çevreler Batum'u işgale kalkıştılar. Kafkasya Cephesi Askeri Devrim Konseyi üyesi G.K.Orconikidze, bu hareketi Türk Doğu Ordusu Komutanlığının Sovyetler Birliği-Türkiye Antlaşması'nın bozulmasını amaç edinen bir macerası olarak nitelendirdi. G.K.Orconikidze, Türkiye Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşaya gönderdiği bir mektupta şöyle diyordu: ''Törenle imzalanmış bir antlaşmanın açıkça çiğnenmesini, iki müttefik arasında kesinlikle izin verilmez bir davranış olarak görüyorum. Aslında bu hareket tarzı, ittifakımız aleyhinde bu derece güçlü biçimde çalışanların işine yarayacaktır. Görevlilerinizin Brest-Litovsk Antlaşması'nı bahane etmeleri yalnızca hukuki ve gerçek yönden temelsiz olmakla kalmayıp, aynı zamanda bizim için çok aşağılayıcıdır. Bizim Sevr Antlaşması ya da 1878 Antlaşması üzerine bahaneler ileri sürmemize olanak tanır mıydınız acaba? Brest-Litovsk Antlaşması'nın çoktan yürürlükten kalktığı herkesçe biliniyor. Eğer bizimle içten, dostça bir birlik kurmak istiyorsanız, ittifak anlaşmamızı bir kâğıt parçası haline dönüştürmemeniz gerektiğini söylememe izin veririz.''
''Askerleriniz, Batum'a girdiler ve Moskova Konferansı'nda saptanan, sizin ve Ankara'nın da bildiği sınırları işgale giriştiler. Artık hiç kimse Batum üzerinde hak iddia edemez. Her türlü yanlış anlamadan ve düşmanlarımızdan başka hiç kimsenin işine yaramayacak sürtüşmelerden kaçınmak için askerlerinizi Batum'dan ve diğer bölgelerden çıkartınız'' (*).
Türkiye birlikleri 22 ve 23 Mart 1921'de hükümetlerinin emriyle Moskova Antlaşması'yla saptanan yeni sınırlara çekildiler.
Türkiye Doğu Ordusu Komutanlığı, birliklerinin Sovyet Ermenistan'dan çekilmesi sorununu Sovyetler Birliği-Türkiye ilişkilerini gerginleştirmek amacıyla kullanmaya kalkıştı. Moskova Antlaşması'nın Daşnaklarla Türkiye'nin imzaladıkları Aleksandropol Antlaşması'nı yürürlükten kaldırmış olmasına karşın, Türkiye diplomatları yine de Ermenistan'la yeni bir antlaşma imzalanmadıkça Aleksandropol Antlaşması'nın gücünü koruyacağı görüşünde direndiler. ''Türkiye askeri komutanlığı, Ermenistan'ın antlaşmayı yerine getirmediği ve silahlarını teslim etmediği sürece Aleksandropol bölgesini boşaltmayı reddediyordu'' (**). 7 Nisan 1921 tarihli notada Türkiye diplomatları, Aleksandropol'ün boşaltılmasının 18 Şubatta Erivan'ı ele geçiren karşı-devrimci Daşnak darbecilerince engellendiğini açıkladılar (***). Üstelik Doğu Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, Sovyet Ermenistan'a, Türk birliklerinin Aleksandropol'de kalacaklarını ve eğer gerekirse Ermenistan'la savaşmaya hazır olduklarını ima etti (**).
Türkiye ve Sovyet Ermenistan arasındaki savaş Türkiye ve Sovyet Rusya arasında savaş demekti. Bu nedenle, Kazım Karabekir Paşanın bu açıklaması G.V. Çiçerin'in Askeri Devrim Sovyeti üyesi G.K.Orconikidze'ye gönderidiği telgrafta ''Karabekir'in değerlendirmesi'' olarak niteleniyordu (***).
Moskova Antlaşması'nın imzalanmasından sonra askerlerini Aleksandropol'den

çekmeyi reddeden Kazım Karabekir Paşa, Savunma Bakanlığından ve TBMM'deki feodal-klerikal milletvekillerinden büyük destek gördü. Savunma Bakanı Mustafa Fevzi Çakmak Paşa, Kazım Karabekir Paşanın Ermeni sorunu konusundaki tutumunu destekleyerek şunları söyledi: ''Ermenistan'ın hâlâ Türk ordularının işgali altında bulunan bölümü ancak Aleksandropol Antlaşması'nın yürürlüğe girişinden sonra boşaltılacaktır'' (****). Mustafa Fevzi Paşa, ''Doğu Cephesi Türk Ordusunun Kafkasya'da kalarak bölgede denge unsuru olması gerektiği'' (*****) görüşündeydi.
RSFSC Dışişleri Halk Komiseri G.V. Çiçerin, 8 Nisan 1921 tarihli notada, Savunma Bakanının açıklaması münasebetiyle, Aleksandropol Antlaşması'nın yerine getirilmesinin Moskova Antlaşması'nın yürürlükten kaldırılmasıyla bir tutulmak istendiğini belirterek şunları yazıyordu. ''Doğu Cephesi Ordusunun Kafkasya'daki güç dengesinin yeniden kurulması için hangi karşı askeri kuvvetle çarpışacağını anlamıyorum. Sovyet cumhuriyetlerinin Birleşik Kızıl Ordularınının bu bölgede bulunan tek karşı askeri kuvvet olması nedeniyle Savaş Bakanının sözlerinden Türk ordusunun Sovyet kuvvetlerine düşman ve bu kuvvetlerin askeri gücü konusunda karşı ağırlık olma amacını izleyen bir unsur olması gerektiği sonucu ortaya çıkıyor (*).
13 Nisanda Onbirinci Kızıl Ordu Komutanı, Kazım Karabekir Paşaya Aleksandropol'ün boşaltılmasını isteyen bir ültimatom gönderdi. Bu ültimatomda şöyle deniyordu: ''Önümüzdeki günlerde meydana gelebilecek ve ordularımızın dostluk ve birliği üzerinde son derece ağır biçimde yansıyabilecek üzücü çatışmalardan kaçınmak için sizden hemen Aleksandropol bölgesinin boşaltılmasını ve Türk birliklerinin Moskova Antlaşması'yla belirlenmiş olan sınıra kadar çekilmelerini emretmenizi rica ediyorum. Sizden, birliklerin çekilmeye başladığı haberini alamazsam büyük bir üzüntüyle Kızıl Ordu birliklerini sözü edilen bölgeye girmesi emrini vereceğim. Bundan sonra meydana gelebilecek olayların sorumluluğunu kabul etmem'' (**).
22 Nisan 1921'de Türk askerleri Aleksandrpol'ü boşalttılar. Ancak Türk komutanlığı boşaltma sırasında devlet kuruluşlarının ve özel kişilerin mallarını götürdü ve baruthaneyi havaya uçurdu. Suçluları cezalandırılmaktan kurtarmak isteyen Doğu Cephesi Komutanlığı baruthanedeki patlamaların sorumluluğunu Daşnakların üzerine attı (*).
Sovyet hükümeti, bazı Türk görevlilerinin Sovyet cumhuriyetlerine karşı giriştikleri gizli eylemler, entrikalar ve bozucu faaliyet konusunda defalarca Türkiye hükümetinin dikkatini çekti. Örneğin, 6 Haziran 1921 tarihli noda, ''yöneticileriniz içinde hükümetinizle bizim gibi devrimci bir cumhuriyet arasındaki sıkı ittifaka karşı düşmanca davranan belirli elemanların bulunuşu, yöneticileriniz arasında Birlik-Cumhuriyetine karşı kuşku uyandırmak amacıyla kasten yalan haberler ortaya atılmasına neden olabilir'' (**) deniyordu.
G.K. Orconikidze, daha 1921 Şubatına G.V. Çiçerin'e ''halen Anadolu'da biri bizimle, öteki Antant'la anlaşmadan yana olan iki grup çekişiyor'' diye haber veriyordu. G.K. Orconikidze, açıkça karşı çıkma olanağına sahip bulunmayan Antant'la anlaşma yanlısı kişilerin Ermenistan'daki aşırıkları bilinçli olarak kışkırttıklarını ve tahrikçi söylentiler yaydıklarını vb. belirtiyordu (***). Örneğin Kars'taki bazı gerici devlet memurları, işi, burada yaşayan Molokanları (dinsel bir mezhep) Türkiye'de komünist propaganda yapmakla suçlamaya dek vardırdılar. Bu nedenle Sovyet Rusya ve Türkiye arasındaki dostluk ilişkilerini dış politikasının temel taşı sayan Türkiye hükümetinin, ülkenin ulusal çıkarları alayhinde hareket eden kişilere, karşı önlemler alması bir rastlantı değildir.
Mustafa Kemal, bir meclis oturumunda şunları söyledi: ''Biz, Bolşevikleri arıyorduk ve onları sonunda bulduk''. Mustafa Kemal'in Sovyet hükümetinin askeri malzeme ve altın yardımı konusundaki sözleri ''bravo'' sesleri ve alkışlarla karşılandı. ''Eğer maddi yardımdan bu zamana dek tam olarak yararlanmadıysak bu bizim de, Sovyet Cumhuriyetinin de suçu değildir'' diyordu. Mustafa Kemal, ''Bu, son günlerde Kafkasya'da görülen yanlış anlamanın bir sonucu olabilir. Efendiler! Bu yanlı anlamaya hemen ve tamamen son vermek gerekir'' (*).
Bütün bu olgular, Türkiye gerici çevrelerinin antlaşmanın onaylanmasına engel olmak istediklerini kanıtlıyordu. Ancak, Türkiye diplomatları bunu azimle engellediler. Örneğin, milletvekili Süleyman Beyin ''antlaşma neden uzun süre Meclise sunulmadı?'' şeklindeki sorusunu yanıtlayan Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal

Bey, antlaşmanın onaylanmasının ''politik nedenlerle'' gecikmediğini ve ''bu gecikmeden derin üzüntü duyduğunu'' (**) açıkladı.
22 Temmuz 1921'de Sovyetler Birliği-Türkiye Antlaşması'nın onaylanması sırasında Sovyet Rusya'yla yakınlaşmayı istemeyenler, yeniden antlaşma aleyhinde seslerini yükselttiler. Bir grup milletvekili adına Erzurum Milletvekili Salih Efendi hükümetten şu sorunun yanıtını istedi. ''Türkiye'de kim kapitalizme ve emperyalizme karşı savaşıyor, kim onlarla dostluk ediyor?'' (*).
Hükümetin verdiği yanıtta, ''Türkiye'de hiç kimse kapitalizmle savaşmıyor ve hiç kimse de savaşmayacaktır... Bizim politik inançlarımız ve Rus politik inançları arasında ekonomik ve sosyal düşünce yönünden benzerlikler genellikle söz konusu değildir. Rus hükümeti, doğu halklarının hareketini kurtuluş hareketi olarak kabul etmektedir. Rusya'nın ve Türkiye'nin politik yolları arasındaki benzerlik buradadır'' (**).
Antlaşmaya karşı çıkanların halk düşmanı tutumunu eliştiren Eskişehir Milletvekili Abdullah Azim Bey, bu kişilerin çıkarlarının Türk halkının çıkarlarından farklı olduğunu belirtti. Azim Bey, şiddetli alkışlar arasında şunları söyledi: ''Şimdi batılı devletlerin yüzyıllık varlığımızı insan onuruna yakışmaz bir şekilde ayaklar altında çiğnedikleri bir sırada Rusya'nın bize elini uzatması elbette bağımsızlığımızın güvencesi olacaktır'' (***). Azim Bey, milletvekilleri grubu adına antlaşma üzerindeki görüşmelere son verilmesini ve antlaşmanın onaylanmasını istedi.
Ad okunarak yapılan oylama sonucunda, 201 kişi antlaşmanın onaylanmasına ilişkin öneri lehinde, beş kişi aleyhinde oy verdi, bir kişi çekimser kaldı. Böylece Sovyet-Türk yakınlaşmasına düşman olanlar, harcadıkları büyük çabalara rağmen, Rus ve Türk halkları arasındaki dostluk bağlarının güçlenmesine engel olamadılar.
Bu durum, Sovyet hükümetinin, sürekli olarak. Lenin'in, ''sadece ve sadece çeşitli ulusların çıkarlarına gösterilen çok büyük dikkatle, anlaşmazlık zemini ortadan kaldırılabilir, karşılıklı güvensizlik yok edilebilir, her türlü entrika tehlikesi giderilebilir ve özellikle değişik dillerde konuşan işçi ve köylülerde güven yaratılır. Bu güven olmazsa, ne haklar arasındaki barışçı ilişkiler ne de çağdaş uygarlık değerlerinin başarılı gelişimi kesinlikle olanaksızdır'' (*) şeklindeki direktifine uygun hareket etmiş olmasıyla açıklanıyordu.
Sovyet hükümeti, emperyalist işgalcilerle yaptığı ağır mücadelede Türk halkına moral-politik ve maddi yardım yapmaya devam etti. Türkiye'ye yalnızca 1921 yılı içinde 33.275 tüfek, 57.986.000 fişek, 327 makineli tüfek, 54 top, 129,479 mermi, 1.500 kılıç, 20.000 gaz maskesi ve başka askeri donatım gönderdi. Sovyet hükümeti, aynı zamanda Türkiye'ye iki deniz avcı uçağı da verdi (**).
23 Mart 1921'de Sovyet Azerbaycan hükümeti, Türkiye'nin gereksinmeleri için 30 tank petrol, 2 tank benzin ve 8 tank gazyağını Türkiye'ye armağan olarak Kars'a gönderdi (*).
Nisan 1921'de Sovyet hükümeti, Türkiye Kızılay Derneğine işgalciler tarafından boşaltılmış olan bölgelerde yaşayan halkın gereksinmeleri için 30 bin ruble altın armağan etti. Mustafa Kemal teşekkür mektubunda şunları yazıyordu: ''Emperyalizmin açgözlülüğü ve Yunanlıların barbarlığı sonucu çok korkunç bir şefalete düşen talihsiz insanlara karşı Sovyet Rusya'nın gösterdiği bu yüce gönüllü ve insancıl davranış bütün Türk halkı tarafından tümüyle takdir edilecektir'' (**).
Türkiye hükümeti, 25 Mayıs 1921'de Sovyet hükümetine başvurdu ve Türkiye ''istikraz şeklinde veya herhangi bir başka şekilde'' 50 milyon ruble altın tutarında yeni bir mali yardımda bulunulmasını, aynı zamanda Türkiye'de bir barut fabrikasının ve dumansız barut fabrikasının kurulmasını rica etti (***). Sovyet hükümeti, o sırada mali durumunun bozuk olması nedeniyle Türkiye'nin ricasını yerine getiremedi (****).
Sovyet-Türk yakınlaşmasına düşman olanların karşı koymalarına ve entrikalarına, Türkiye'nin Ermenistan ve Gürcistan'la olan kuzeydoğu sınırının belirlenmesi sırasında ortaya çıkan güçlüklere karşın Sovyet-Türkiye dostluğu gün geçtikçe güçlendi ve daha sonraki gelişiminde Türkiye halkının yabancı işgalcilere karşı kazandığı zaferin ciddi unsurlarından biri haline geldi. Dışişleri Halk Komiserliği raporunda, ''Rusya'nın Türkiye'yle olan sıkı dostluğunun yine

politik doğrultusu'' deniyordu ''çeşitli özel sorunlar konusundaki fikir ayrılıklarıyla birlikte yürütebilmiştir'' (*).
Mustafa Kemal'in V. i. Lenin'e gönderdiği telgrafta, istenen amaca sadece ve sadece iki ülke arasındaki sıkı işbirliği sayesinde ulaşılabileceği belirtiliyordu. Mustafa Kemal şunları yazmıştı: ''...Bizi birbirimize bağlayan dostluk bağlarının daha da güçlenmesini selâmlıyorum. Zatıâlinizin girişimleri üzerine Sovyet Cumhuriyeti'nin gerek doğuda, gerekse tüm dünyada uygulamaya başladığı ileri görüşlü politika nedeniyle size sonsuz şekilde mimmettarım'' (**).
V.İ. Lenin cevabi telgrafında teşekkürlerini belirterek Türkiye halkına ve sarsılmaz bir enerjiyle bağımsızlık ve ülkenin gelişmesi uğrunda mücadele veren Türkiye hükümetine en içten dileklerini (***) gönderiyordu.
4 Ağustos 1921'de Türkiye hükümeti, RSFSC hükümetine bir muhtıra göndererek iki ülkenin amaç ve çıkaralarının yeterince yakın ve aynı olduğu bütün konularda işbirliği önerisinde bulundu. Muhtırada, şöyle deniyordu: ''Tarafların ortak çıkarlara sahip oldukları tüm dünya sorunlarını ortaklaşa ele almalarını ve eylemlerini batılı devletleri emperyalizmine ve kapitalizmine karşı Moskova Antlaşması'nın önsözünün ve 4. Maddesinin özüne uygun birleşik bir cephe oluşturabilecek şekilde düzenlemelerini istiyoruz'' (*).
Türkiye muhtırasında RSFSC ve TBMM hükümetlerinin boğazlar, Mezopotamya ve Orta Asya, konularında ortak eylemlerden ve ayrıca Türkiye'ye silâh ve para yardımı konusundan söz ediliyordu.
Sovyet hükümeti, Türkiye'nin emperyalizme karşı mücadele hakkında anlaşmaya varılmış eylemlerle ilgili önerisini takdirle karşıladı. Dışişleri Halk Komiserliğinin 10 Ekim 1921 tarihli notasında şöyle deniyordu: ''Aramızdaki bugünkü işbirliği, bizi bağlayan dostluk ilişkilerinin geliştirilmesine ve halklarımızın çıkarlarının tatmin edilmesine büyük ölçüde yardım edecektir. Bütün güncel sorunlar konusunda ortak bir karar almak, bizi birleştiren dostluk politikasının ilkesi olmalıdır'' (**).
Boğazlar sorunu uluslararası politika plânında her iki hükümeti en çok ilgilendiren sorunlardan biriydi. Dışişleri Halk Komiserliğinin notasında ''Hükümetlerimiz'' deniyordu ''bu konuda Moskova Antlaşması'nda ifade edilmiş olan ortak programa ilişkin olarak anlaşmaya varmışlardı. Eğer bugün bu program, henüz bizim için ideal bir karakter taşıyorsa, programın uygulamada gerçekleştirilmesi işine girişme durumunda olmak için güçlüklerimizi yeterince ortadan kaldıracağımız günler yakın demektir'' (*).
Sovyet hükümeti, Mezopotamya ve Asya konularında Müslüman dinsel düşüncesinin bizzat Müslüman halkların hayati çıkarlarına zarar vermek amacıyla kötüye kullanılmasını önlemek istiyordu. Dışişleri Halk komiserliğinin notasında bu konuda şunlar belirtiliyordu: ''Bu tehlikeden korunmada en etkili yöntemin, dinsel düşüncenin karşısına bu ulusların bellibaşlı hayati gereksinmelerini karşılama amacını izleyen ulusal kurtuluş düşüncesiyle çıkmak olduğu kanısındayız'' (**).

SOVYETLER BİRLİĞİ-TÜRKİYE DOSTLUĞUN DAHA SONRAKİ GELİŞMELERİ VE KAFKASLAR ÖTESİ SOVYET CUMHURİYETLERİ VE UKRAYNA SOVYET CUMHURİYETİYLE DOSTLUK ANTLAŞMALARININ İMZALANMASI

Sovyetler Birliği-Türkiye Antlaşması'nın XV. Maddesi uyarınca, Moskova Konferansı'nın hemen ardından Kafkaslar Ötesi-Türkiye Konferansı'nın toplanmasına ilişkin diplomatik görüşmelere başlandı. Sovyet Kafkaslar Ötesi Cumhuriyetleri bu görüşmelerde dış politikalarının birliğini ileri sürerek Türkiye ve Kafkaslar Ötesi cumhuriyetleri arasında tek bir antlaşma imzalanmasını istediler. Tek bir antmaşma imzalanması, Kafkaslar Ötesi ve Türkiye halkları arasındaki iyi komşuluk ilişkilerinin, dostluk ve ulusal barış bağlarının güçlenmesini sağlayacaktı ve bu nedenle de tek doğru politika, üç kardeş Sovyet cumhuriyetinin uluslararası ilişkiler alanında ortak hareket etme politikasıydı.

Bu politika, sadece Kafkaslar Ötesi cumhuriyetlerinin ekonomik, politik ve kültürel çıkarlarının ortaklığından değil, aynı zamanda Kafkaslar Ötesi'nin emperyalist devletlerin saldırısına karşı ortak savunma gereklerinden kaynaklanıyordu.
G.K. Orconikidze, Kafkaslar Ötesi Komünist Örgütlerinin II. Kongresinde ''herhangi bir Sovyet cumhuriyetinin ayrılması için 24 saatin yeterli olacağını ve bu cumhuriyetin çevresinde bulunan devletler tarafından hemen yok edileceğini'' (*) belirtti.
Ancak Türkiye diplomatları, tek bir antlaşma imzalamak için hukuki temellerin bulunmadığını gerekçe göstererek (bu sırada Kafkaslar Ötesi Federasyonunun henüz kurulmamış olması nedeniyle) Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'la ayrı ayrı antlaşmalar imzalamak istediler (**). Dolayısıyla, Kafkaslar Ötesi cumhuriyetleri ve Türkiye arasındaki antlaşmanın imzalanması 1921 sonbaharına kadar uzadı.
Ancak Kafkaslar Ötesi Cumhuriyetleri daha sonraki görüşmeler soncunda Türkiye hükümetini bütün cumhuriyetlerle ortak görüşmeler yapmayı ve tek antlaşmayı kabul ettirdiler.
Azerbaycan hükümetinin, Kafkaslar Ötesi cumhuriyetleriyle bir konferans yapılmasına ilişkin Türkiye önerisine verdiği 21 Temmuz 1921 tarihli yanıtta, ''bizim hayati çıkarlarımızı, Moskova Antlaşması'nın tamamlanması ve geliştirilmesi gereğini, aynı düşmana karşı ortak bir cepheye sahip olan ve tarihsel gelişme yollarına ilişkin sorunları halklarının emellerini ve isteklerini esas alarak çözümleyen Türkiye ve Kafkaslar Ötesi Sovyet Cumhuriyetlerinin temasa geçmelerini sağlayan birlik ve dostluk ilişkilerinin antlaşma formları içinde en yakın zamanda sağlama bağlanmasını karşılıklı olarak dayatmaktadır'' (*) deniyordu.
Sovyet Gürcistan hükümeti de Gürcistan ve Türkiye arasındaki dostluk ilişkilerinin güçlenmesine ve gelişmesine hizmet edecek olan bu konferansın toplanmasına önem veriyordu (**).
Ermenistan ve Türkiye halkları arasında ulusal barışın ve dostluğun kurulmasına özel bir önem veren Ermenistan Sovyet hükümeti, konferansın toplanmasına ilişkin olarak Türkiye hükümeti, konferansın toplanmasına ilişkin olarak Türkiye hükümetine gönderdiği 24 Ağustos tarihli notasında şu açıklamayı yaptı:
''Egemenliğin bir yandan İşçi - Köylü Sovyet Hükümetinin, öte yandan da Devrimci Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin ellerinde bulunması, kör şovenizmden ve kendilerinden önceki hükümetlerin karşılıklı nefretinden kurtulmuş olan bu iki hükümetin Avrupa diplomasisi için çözümlenemez gibi görünen bütün sorunların doğru çözümünü bulabilmesinin ve böylece bu mücadelenin, emperyalist diplomasi tarafından ustalıkla, kötü niyetle körüklenen iki komşu halkın karşılıklı nefretinin izlerinin silinebilmesinin ilk güvencesidir. Her iki tarafın çözümü en zorunlu sorunları, bize barış içinde birlikte yaşamamızı ve birbirimize tam olarak güvenmemizi emretmektedir'' (*).
Kafkaslar Ötesi Cumhuriyetleri - Türkiye Konferansı, RSFSC temsilcisinin de katılmasıyla 26 Eylül 1921'de Kars'ta başladı. Türkiye heyeti Başkanı Kâzım Karabekir Paşa konferansın açılışında şunları söyledi:
''Türk halkı kendisine zorla dayatılan Sevr Antlaşması'nı kabul etmedi, bu üzüntü verici antlaşmayı hazırlayanların baskısı ve tehditleri önünde başını eğmedi; onun istek ve iradesine karşı aşağılama ve umutsuzca boyun eğdirme politikası izleyenleri geri çevirdi... Türk halkı, dünya ölçüsünde öneme sahip bir hareketle Sovyet Rusya'yı yerinden oynatan doğudaki Büyük Devrimi gördü. Ona kardeşlik elini uzattı ve doğunun kurtuluşu ve esenliği için, bu iki halkın arasında dostluk ve kardeşlik ortamının kurulması için onunla birlik kurdu'' (**)
RSFSC ve Ermenistan temsilcileri, Kars Konferansı'nın açılışında parlak konuşmalar yaptılar ''... Çıkarlarının bilincine varan Kafkaslar Ötesi cumhuriyetlerinin halk kitleleri ve kahraman Türk halkı'' diyordu RSFSC temsilcisi Y. S. Ganetskiy ''dışardaki kötü güçlerin her türlü kışkırtmalarına karşı kardeşlik, barış ve dostluk içinde yaşamaya karar verdiler. Çünkü genel olarak tüm dünya halkları için nasıl farklı çıkarlar yoksa, Türkiye ve Kafkaslar Ötesi halkları için de durum aynıdır.'' Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünya halkları tarafından köleliğe ve sömürüye karşı başlatılan büyük mücadeleyi

karakterize eden Y.S. Ganetskiy şöyle devam etti: ''Kahraman Türk halkı bu çarpışmalarda üstün bir rol oynuyor. Mücadele eden kitleleri halkların ulusal düşmanlığı değil, kardeşliği güçlendirebilir, ancak ve ancak tüm uluslardan geniş kitlelerin kardeşçe birliği bütün dünyaya mutluluk getirebilir'' (*)
Sovyet Ermenistan Heyeti'nin Başkanı A. Mravyan, yaptığı konuşmada Türk halkının arkasında artık düşman bulunmadığını ve emperyalizme karşı verdiği mücadelede komşularının ona derin sevgi duyduklarını belirtti. A. Mravyan şöyle dedi: ''Buraya düşmanlık duygularıyla gelmedik, burjuva ve ulusçu hükümetlerden bize miras kalan anlaşmazlık konularını, güçlük yaratan çözümlenmemiş sorunları yeniden deşmek niyetinde de değiliz. Hayır, bizi şimdi ne bu sorunlar, ne de düşmanca duygular ilgilendirmiyor; biz, çalışkan Türk halkının vatanın özgürlüğü uğrundaki kahramanca savaşıyla büyülenmiş gibiyiz'' (**).
Konferans çalışmaları dostluk ortamında geçti (***).
Konferans çalışmaları sırasında, 13 Ekim 1921'de, Türkiye ve Kafkaslar Ötesi Cumhuriyetleri Arasındaki Dostluk Antlaşması hazırlandı ve imzalandı. Kars Antlaşması içeriği bakımından Moskova Antlaşması'nın hemen hemen aynısıydı. Antlaşma, 20 maddeden ve üç ekten oluşuyordu (*). Moskova Anltaşması'yla karşılaştırırsak bu yeni antlaşmada yeni olarak şu maddeler vardı:
Taraflar, daha önceden antlaşmaya taraf olanların toprakları üzerindeki egemenliği gerçekleştiren hükümetler arasında imzalanmış olan bütün anlaşmaları ve aynı şekilde üçüncü devletlerle imzalanan ve Kafkaslar Ötesi cumhuriyetlerini ilgilendiren anlaşmaları yürürlükten kaldırılmış ve gücünü yitirmiş sayıyorlardı. Bu nedenle, 16 Mart 1921 Sovyetler Birliği - Türkiye Antlaşması için geçerli değildi (madde 1).
Antlaşmanın bu maddesi, 1918-1920 yıllarında Kafkaslar Ötesi halklarına zorla kabul ettirilmiş olan bütün ağır antlaşmaları resmen yürürlükten kaldırıyor ve Türkiye ve Kafkaslar Ötesi Cumhuriyetleri arasında sağlam barış ve iyi komşuluk ilişkileri kurulmasını sağlıyordu.
Antlaşmanın 7. ve 8. maddeleri, Gürcistan ve Türkiye hükümetlerini, sınır bölgeleri sâkinlerinin, avantajlı gümrük, polis ve sağlık koruma kurallarının gözetilmesi koşuluyla, sınırdan geçişlerini kolaylaştırmakla yükümlü kılıyordu ve her iki tarafın sınır bölgesi sâkinlerine, sanırım diğer tarafında bulunan yazlık ve kışlık otlaklardan yararlanma izni veriyordu, keza onlara hayvanlarını sınırdan geçirerek geleneksel otlaklardan yararlanma hakkını tanıyordu.
14. Maddeye göre, anlaşmaya taraf olan devletler, Kars Antlaşması'nın imzalanmasından sonraki altı ay içinde 1919 - 1920 yıllarındaki savaş nedeniyle göç edenlerle ilgili özel bir anlaşma imzalamakla yükümlüydüler.
Antlaşmanın 15. Maddesi, her iki tarafı, karşı tarafın yurttaşlarının savaştan sonra Kafkas Cephesi'nde işledikleri suçları tamamen affetmekle yükümlü kılıyordu.
Kars Antlaşması, büyük politik öneme sahipti: Kafkasya'daki savaş tehlikesini ortadan kaldırmıştı, Kafkaslar Ötesi Sovyet Cumhuriyetleriyle Türkiye arasında barış, iyi komşuluk ve dostluk ilişkilerinin temellerini atmıştı. Antlaşma, Antant devletlerinin saldırısına karşı Türkiye'nin kuzeydoğu sınırının dokunulmazlığını garanti ediyor ve Türk hükümetine askerlerin işgalcilerle savaşmak üzere Doğu Cephesinden Batı Cephesine gönderme olanağı veriyordu. Kars Antlaşması'nın öneminden söz eden G.K. Orconikidze şöyle diyordu: ''Türkiye'yle tek antlaşma imzalanması, bir kez daha gösteriyor ki, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan tek bir bütün olarak, tek bir cumhuriyet olarak hareket etmektedirler.''
''Bizim, Türkiye'yle tek antmaşma imzalama politikamız son derece doğruydu. Bu politika partimiz kongresinde de onaylandı. Bu politika hem bize, hem Türkiye'ye yarar sağladı. Çünkü eğer Türkiye kendi önerisinde ayak direseydi ve eğer Ermenistan'ı elimizden alıp onu darmadağınık etmek isteseydi, Türk halkı ve onun ölüm kalım savaşı, Kafkaslar Ötesi halklarından bu ortak yakınlık duygusunu kuşkusuz göremezdi'' (*).
Kars Antlaşması, ekonomik ve kültürel ilişkileri genişletti. Bu antlaşmanın 18. Maddesi uyarınca 1922 yılı mart ayında Tiflis'te Kafkaslar Ötesi-Türkiye Ekonomi Konferansı yapıldı ve bu konferansta iki taraf arasındaki ticari, mali ve diğer sorunlar çözümlendi (**).
Antlaşmanın 7. Maddesi uyarınca, sınır bölgeleri sakinleri için ekonomik

ilişkilerin kolaylaştırılması amacıyla sınırdan geçişe ilişkin bir anlaşma, otlakların kullanılmasına ilişkin bir anlaşma ve posta-telgraf anlaşması imzalandı (***).
Ticari ilişkilerin genişlemesinin yanısıra iki taraf arasındaki politik ilişkiler de arttı. Sovyet halklarının Türk halkının kahramanca mücadelesine duydukları büyük yakınlık ve Sovyet cumhuriyetlerinin Türk halkına gösterdiği moral-politik destek Türkiye'nin bağımsızlık savaşının sonucuna önemli etkilerde bulundu.
Kafkaslar Ötesi Sovyet Cumhuriyetleri ve Türkiye arasındaki dostluk ilişkilerinin güçlendirilmesi amacıyla Sovyet Azerbaycan hükümeti pek çok şeyler yaptı. TBMM Hükümeti, daha varlığının ilk günlerinde Sovyet Azerbaycan'la ilişki kurmuş ve Azerbaycan halkının moral-politik ve maddi desteğini kazanmıştı. Azerbaycan ve Türkiye arasında dostça diplomatik ilişkiler kurulmuştu.
Öte yandan, Mayıs 1921'de Sovyet Ukrayna hükümetinin girişimiyle Ukrayna-Türkiye Konferansı'nın toplanmasına ilişkin görüşmeler de başlamıştı. USSC hükümeti, görüşme yeri olarak Harkov'un seçilmesini önerdi, ancak Türk hükümetinin ricası üzerine konferansın Ankara'da yapılmasına karar verildi. Bu ricanın gerekçesi, o sırada cephelerde ortaya çıkan ağır durum nedeniyle ülkeden ayrılamayan Türk hükümeti yöneticilerinin de görüşmelere katılmak istemeleriydi (*).
USSC hükümeti, Ağustos 1921'de M. V. Frunze'yi olağanüstü büyükelçi olarak Türkiye'ye gönderdi. ''...Atanmam tam Türk ordularının Yunanlılar tarafından bozguna uğratıldığı ve Ankara'nın Yunan ordularını eline geçme olasılığının bulunduğu bir sırada gerçekleşti'' diyen M. V. Frunze ''ve bu alanda Sovyet Ukrayna, Rusya'yla anlaşarak, bir elçi göndermek suretiyle Türkiye'ye karşı dostça tutumunu bütün dünyanın gözleri önüne sermeyi gerekli gördü'' (**).
Kızıl Ordunun ünlü Başkomutanı M. V. Frunze'nin olağanüstü büyükelçi olarak Türkiye'ye gönderildiğine ilişkin haber yıldırım hızıyla bütün Türkiye'ye yayıldı. Türkiye'nin Moskova'daki Büyükelçisi Ali Fuat Paşa, ''Türkiye hükümeti, USSC'nin Türkiye-Ukrayna Antlaşması'nın imzalanması için görüşmelerde bulunmak üzere Başkomutan Yoldaş Frunze'yi gönderme önerisini takdirle karşılamıştır'' (*) şeklinde bir açıklamada bulundu.
Büyük Millet Meclisi, M. V. Frunze'nin olağanüstü elçi olarak gönderilmesi nedeniyle IX. Rusya Sovyetler Kongresine bir telgraf çekti. Telgrafta şöyle deniyordu: ''...Bu haberi, Sakarya Meydan Savaşı öncesinde, düşmanlarımızın kesin yenilgimizi yakın bir olay olarak dünyaya bildirdikleri bir sırada almış olmanız Millet Meclisinde minnattarlık duyguları uyandırmaktadır. Meclisimiz politik ilişkilerde büyük bir içtenlik gösterilmesiyle daha da duygulanmıştır'' (**).
M. V. Frunze ve beraberindekiler 5 Kasım 1921'de Harkov'dan yola çıktılar ve 12 Aralıkta Ankara'ya geldiler. M. V. Frunze'nin yolu uzun ve tehlikeliydi. Karadeniz'in Asya kıyılarında devriye gezen Antant ülkelerine ait savaş gemileri M. V. Frunze'nin Anadolu'ya çıkmasını engellemek için yolcu gemilerinin seyrini dikkatle izliyorlardı. M. V. Frunz, Batum'dan Samsun'a, Trabzon'da bir süre konaklayarak salimen vardı. Samsun'dan Yahşi-Han'a atla, oradan Ankara'ya trenle gitti.
M.V. Frunze, Türkiye topraklarında izlediği yol boyunca her yerde gerek resmi kişilerden, gerekse halktan içten bir kabul gördü. M. V. Frunze, dinlenmek için durduğu kentlerde ve köylerde, burada yaşayan insanların isteği üzerine Sovyet Rusya hakkında bilgi verdi. ''Politikadan, köylerin yaşantısından, devrimimizden, köy geleneklerinden, kadınların durumundan falan sözettik'' (*).
M. V. Frunze, Ankara'ya gelişi onuruna düzenlenen bir mitingde yaptığı konuşmada, Rusya ve Ukrayna halklarının Türk ulusuna karşı içten bir dostluk ve kardeşlikten öte hiçbir amaçları bulunmadığını belirtti. Türk topraklarına ayak bastığı günden itibaren kendisine ve arkadaşlarına gösterilen yakın ilgiye teşekkür etti (**).
M. V. Frune'nin Türkiye'deki görevi çok zordu. Türkiye bu dönemde ciddi bir buhran geçiriyordu. Çok pahalıya kazanılan Sakarya zaferi ülke ekonomisini altüst etmişti. Zaten kıt olan maddi kaynaklar tükenmişti; Türkiye hükümetinin ayakkabısız, elbisesiz, gerekli silâh ve ulaştırma araçlarından yoksun durumdaki ordusuna bakacak parası yoktu.
Üstelik Sakarya Meydan Savaşı öncesinde gerçekleştirilen askeri kamulaştırmalar

büyük toprak sahiplerinin, tefecilerin, tüccarların ve zengin köylülerin hükümetin politikasından hoşnutsuzluk duymalarına neden olmuştu. Teslim olma taraftarlarıyla bağımsızlık savaşını sürdürme taraftarları arasındaki mücadele bu zemin üzerinde daha da şiddetlenmişti. Mücadele, aynı zamanda, Türkiye'yi Sovyet cumhuriyetleri aleyhine düzenlere sürüklemek isteyen Fransız diplomatlarının entrikaları sonucunda iyice kızışıyordu.

Türkiye'deki politik durumu değerlendiren M.V. Frunze şunları söylüyor: ''Bu antlaşmanın (Fransız-Türk Antlaşması'nın - A.Ş.) imzalanması münasebetiyle gerek Batı Avrupa, gerekse Türk basını Rusya ve Türkiye arasındaki dolayısıyla Türkiye ve tüm Sovyet cumhuriyetleri arasındaki dostluk ilişkilerinin yakında tamamen bozulacağına; Türkiye hükümeti ve halkı için onun Batı Avrupa emperyalizminin saldırısına karşı yaptığı mücadelede bir zamanlar son ve tek sığınak olan Mosokva'yla ilişkilerin artık yararsız ve tehlikeli olduğuna ilişkin söylentiler yayıyorlardı'' (*).

Fransız diplomatı F. Buyon'un antrikalarına aldanan pek çok TBMM milletvekili, eski Fransa-Türkiye ''dostluğunun'' yeniden kurulmasını istediler. Hatta M.V. Frunze'nin Ankara'da bulunduğu ilk günlerde bazı hükümet üyeleri gereken açık yürekliliği göstermediler. Ukrayna-Türkiye Konferansı'nın başlaması, Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Beyin Fransa'yla antlaşma imzaladıktan sonra Konya'da F. Buyon'la görüşmelere devam etmesi nedeniyle bir süre gecikti.

Antant ajanlarının anti-sovyet propagandasını gözler önüne serebilmek için M.V. Frunze'nin epey çaba harcaması gerekti. Meclisin 20 Aralık 1921 tarihli oturumunda TBMM milletvekilleri önünde yaptığı konuşma bunda büyük rol oynadı. M.V. Frunze, Sovyetler Birliğinin Türkiye'yle dostluğunun bellibaşlı ilkelerini bütün açıklığıyla ortaya koydu ve doğu halklarının emperyalist zulme karşı mücadelesinin tarihsel yönden doğruluğunu kanıtladı. Dünya emperyalizmin dünyanın tüm ülkelerinde aynı olan politikasının ülkelerin ve ulusların politik ve ekonomik geri kalmışlığından yararlanarak onlara ekonomik ve eğer mümkünse politik köleliği zorla kabul ettirmekten ibaret olduğunu belirtti. Bu politikanın Rusya, Türkiye, İran, Çin ve maddi kaynakları zengin diğer ülkeler konusunda aynen uygulandığını söyledi.

M.V. Frunze, konuşmasında, özellikle emperyalist devletlerin Türkiye'ye karşı izledikleri politika üzerinde durdu. Örneğin, büyük ve küçük pek çok devletin hükümetlerinin yüzyıllardır uygarlık taşıyıcısı maskesinin ardına gizlenerek kendi çıkarları için Türkiye'yi bir sömürge haline dönüştürmek istediklerini belirtti. Son iki yüzyıl Avrupa tarihi, amacı Türkiye'yi parçalamak olan resmi ve gizli antlaşmalarla, kanlı savaşlarla doludur, dedi.

M.V. Frunze konuşmasında, emperyalistlerin eğer İstanbul'u ve boğazları bölüşmek konusunda anlaşmasalar bile, Türkiye'nin yine de pek çok önemli bölgesini ele geçirmiş olduklarını, Türkiye'nin geri kalan kısmını da etki alanlarına alabileceklerini, doğal zenginliklerinden ve Türk işçi ve köylülerinin emeğinden istedikleri gibi yararlanabileceklerini belirtti. Türkiye'ye yüzkarası kapitülasyon rejimini dayatan ve tüm devlet gelirlerini, demiryollarını, limanları ve diğer zenginlik kaynaklarını denetimmleri altına alan bu devletler Türkiye'yi ekonomik yönden köleleştirmek ve Padişah hükümetinin zayıflığından yararlanarak onu politik yönden bağımlı kılmak umudundaydılar.

''Batı emperyalistleri,'' diyordu M.V. Frunze ''Dünya savaşı sonucunda amaçlarına yaklaştıklarına inanıyorlardı. Onların askerleri, Türkiye'nin başkentini ele geçirmiş, filoları kıyıları abluka altına almış, Avrupa emperyalistlerinin elinde bir silâh olan Yunan orduları ise Anadolu'ya çıkmışlardı.''

''Dünyanın kapitalist yağmacıları, Avrupa diplomatlarının birkaç yüzyıldır yaşamla ölüm arasındaki eşikte duran 'hasta adam' olarak adlandırdıkları Türkiye'nin artık son dakikalarını yaşadığı görüşündeydiler.''

''Ama Anadolu'nun emekçi halkı... kutsal vatanını korumak için, beklenenden kat kat üstün kararlılığı sayesinde batı emperyalistlerinin Türkiye'yi ele geçirmek üzerine besledikleri umutları kırmayı başardı...''

M.V. Frunze, Türk ordusu tarafından terkedilen bölgelerde düşmanın yüzbinlerce ezilmiş Türk yurttaşına karşı giriştiği canavarca hareketlerden Sovyet halkının büyük öfke duyduğunu açıklayarak şunları söyledi: ''Önceleri düşmanın geçici ilerlemesinden üzüntü duymamıza karşın onun bu başarılarının sürekli

olmayacağını biliyorduk ve Türk ordusunun düşmana acı ve öğretici bir ders verecek olan yıkıcı darbeyi en yakın zamanda indireceğinden hiçbir zaman kuşku duymadık.''
''Büyük bir sevinçle ve şaşılacak bir hızla haber aldığımız Sakarya Zaferi, umutlarımızın gerçek temellere dayandığını en açık şekilde kanıtladı.''
''Anadolu Ordusunun kahraman askerlerine, subaylarına ve komutanlarına Ukrayna hükümetinin tüm Sovyet cumhuriyetlerinin emekçilerinin ve İşçi Köylü Kızıl Ordusunun en içten selâm ve kutlamalarını iletmenizi rica ederim.''
Rusya ve Türkiye'yi hedef olan emperyalist tehdidin, Rus ve Türk halklarını birliğe yönelten başlıca neden olduğunu belirten M. V. Frunze, emperyalistlerin işgalci politikasının hedef edindiği tüm uluslar arasındaki birleşme ve dayanışmanın son derece doğal olduğunu söyledi. ''Ancak hiçbirimiz Türkiye ve Sovyet cumhuriyetleri arasındaki iyi komşuluk ilişkilerinin pek çok tehlikelere maruz bulunduğunu gizlemeliyiz.''
''Türkiye devletini ateş ve kılıçla dünya yüzünden silmeye ve onu sömürge haline getirmeye karar vermiş olan düşmanlarının Büyük Millet Meclisi'nin çevresinde birleşen emekçi Türk halkının kahramanca direnişiyle karşılaştıktan ve ulusunun kuvvetine ve yaşam gücüne inandıktan sonra eylemlerinin niteliğini değiştirmeye çalıştıkları kesindir. Onların sahte dost ve yardımsever rolü oynamaya başlamaları ve Türkiye'nin bütünlüğünün ve bağımsızlığının tek güvencesi olan Türkiye ve Sovyet cumhuriyetleri arasındaki dostluğu bozmak için bütün güçlerini harcamaları ve dostluk maskesi altında Türkiye'yi Sovyet cumhuriyetlerine karşı kışkırtarak silâh zoruyla ulaşamadıkları amaca ulaşmaya çalışmaları pek tabiidir.''
''Ancak biz, bu kadar çok deneyden geçen ve siyasi tarihten bu kadar çok ders alan Türkiye hükümetinin ve halkının ortak düşmanlarımızın tuzaklarına düşmeyeceklerinden ve entrikalarına aldanmayacaklarından eminiz...''
M.V. Frunze, TBMM milletvekillerine hitaben yaptığı konuşmanın sonunda Türk halkına, Türkiye'nin parçalanmasına izin vermemesi ve bağımsızlık savaşını başarıyla sonuçlandırarak Misak-ı Milli'yi gerçekleştirmesi dileğinde bulundu (*).
M.V. Frunze'nin büyük bir dikkatle dinlenen konuşması meclis üyeleri üzerinde derin etkiler bıraktı. TBMM Başkanı'nın, RSFSC Merkez Yürütme Komitesi Başkanı M. I. Kalinin ve Ukrayna Merkez Yürütme Komitesi Başkanı G.I. Petrovskiy'ye gönderdiği telgrafta şöyle deniyordu: ''Türkiye Büyük Millet Meclisi, Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuryeti Olağanüstü Büyükelçisi Frunze'nin açıklamalarını dinlemekten mutluluk duymuştur. Frunze'nin konuşması, emperyalist düzen temsilcilerinin yalan ve ikiyüzlülük dolu yapmacık konuşmalarına hiçbir şekilde benzemiyordu. Bu olay bize, iki halkı birbirine bağlayan karşılıklı derin sevgiyi saptama olanağı verdi ve bütün Millet Meclisi üyelerinin üzerinde en derin etkileri bırakan bir konuşma oldu. Artık sadece bir olgu, Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti hükümetinin iki halk arasında zaten var olan politik ve ekonomik ilişkileri daha da pekiştirmek amacıyla bir dostluk antlaşması imzalamak için hem en seçkin siyaset adamlarından, hem de muzaffer Kızıl Ordunun gözüpek başkomutanlarından ve kahraman önderlerinden biri olan Frunze'yi seçmiş olması olgusu, Millet Meclisinde ayrı bir minnettarlık yarattı'' (*).
M.V. Frunze'nin konuşması 21 Aralık 1921'de Türk gazetelerinde yayınlandı. Bu konuşmayı yorumlayan hükümet çevrelerine yakın Yeni Gün gazetesi, M. V. Frunze'nin, konuşmasının cepheye Türkiye'nin en uzak köylerne ve köşleerine kadar ulaşacağından ve tüm Anadolu'ya yayılacağından kesinlikle emin olabileceğini belirtiyordu. Gazete, ''Mücadelemizin haklılığına ve doğruluğuna değer veren ve inanan böyle içten dostlarımız olduğunu görmek, büyük bir manevi haz, başlattığımız güç işte daha kesin ilerlemeler için güçlü bir enerji kaynağıdır'' diye yazıyordu. ''Emperyalizme karşı mücadele bayrağını yükselten Rusya, bütün ezilen halklar için adeta bir kutup yıldızıdır'' (**).
20 Aralık 1921'de M.V. Frunze, cepheden Ankara'ya yeni dönmüş olan TBMM Başkanı, Mustafa Kemal'e güven mektubunu sundu. Ukrayna-Türkiye Konferansı 25 Aralıkta törenle açıldı ve 2 Ocak 1922'de Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nın imzalanmasıyla sona erdi. Konferans çalışmaları karşılıklı güven ve saygı ortamında geçti. Görüşmelerin temelini 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması oluşturuyordu. Gerek temel ve ilkesel, gerekse pratik sorunlarla ilgili bütün

konularda hemen hemen tam bir görüş birliğine varıldı.
M.V. Frunze'nin Ukrayna-Türkiye Antlaşması'nın imzalanması konusunda Ukrayna Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı'na gönderdiği telgrafta şöyle deniyordu: ''Antlaşma, hükümet çevrelerinde, TMMM milletvekilleri ve halk arasında büyük ilgi uyandırdı. Sonuçta bütün bu çevrelerin, batı Antant'ına karşılık doğu halklarını birleştiren bir merkez olarak Sovyet cumhuriyetlerine yöneldiği açıkça ortaya çıktı. Hatta yolumuz üzerindeki en kuytu köylerin sakinleri bile ittifakımızla ilgilendiler... Türklerin bize gösterdikleri ilgi ve sevgi son derece içtendi. Konferans çalışmaları hiçbir engelleme ve yanlış anlama olmadan çabucak yapıldı'' (*).
16 maddeden oluşan dostluk ve kardeşliğe ilişkin Ankara Antlaşması (**), Türkiye ve Sovyet Ukrayna arasındaki iyi komşuluk ilişkilerinde yeni bir aşama oldu. Antlaşma aynı zamanda Sovyet cumhuriyetleriyle dostluğun daha da güçlendirilmesi açısından büyük politik öneme sahipti ve Türkiye'nin bütünlüğünün ve bağımsızlığının güvencesi oldu. Yeni Gün, ''Ukrayna ile yapılan antlaşma emperyalist batıya karış doğunun gücünü en geniş şekilde göstermiş olması bakımından Türkiye açısından olağanüstü derecede önemli bir antlaşmadır'' diye yazıyordu (*).
Ankara Antlaşması'nda yeni maddeler yer alıyordu. I. Maddeye göre, Sovyet Ukrayna hükümeti, Moskova Antlaşması'yla saptanmış olan Türkiye'nin sınır hatlarını tanıdığı gibi Kars Antlaşması'nın tüm ilgili maddelerini de tanımakla yükümlüyüdü. II. Maddeye göre Türkiye, Ukrayna Sovyet Sosyalist cumhuriyetini, Ukrayna işçi ve köylülerinin istemiyle kurulmuş bağımsız ve egemen bir devlet olarak tanıdığını açıklıyordu. V. Maddeye göre, Türkiye ve Ukrayna, Karadeniz,'de kıyısı bulunan birer devlet olarak Karadeniz'e dökülen uluslararası nehirler üzerindeki ulaşım hakkında kendilerinin iştiraki olmaksızın herhangi bir düzenlemenin yapılamaycağını belirtiyorlardı.
M.V. Frunze, Türkiye'nin Sovyet cumhuriyetleriyle olan ekonomik, ticari ve kültürel ilişkilerini canlandırmak için büyük çaba harcadı. Ankara'da kendisine, Türkiye'nin ekonomik, mali ve askeri durumunu ortaya koyan bütün belgeler verildi. Türk komutanlığının ricası üzerine M. V. Frunze cepheye gitti (*).
Ukrana Merkez Yürütme Komitesi ve USSC Halk Komiserleri Sovyetinin 2 Şubat 1922'deki Birleşik Oturumunda sunduğu raporda M.V. Frunze şunları söyledi: ''En önemli askeri sıraları bile önüme serdiler. Türk ve Yunan ordularının askeri kayıtlarını, bu orduların bütün gereksinmelerini, asker sayısını, silâhların niceliğini ve niteliğini, cephe gerisindeki durumu vb. öğrendim. Türk silâhlı kuvvetlerinin genel durumunu hemen hemen Ukrayna ordusununki gibi bildiğimi söyleyebilirim... Bütün bakanlıklarda içinde bulunulan durum konusunda bize seve seve bilgi verdiler, gerçek bilgiler, gerçek materyaller sundular, yalnızca politik konularda değil, ticari, ekonomik ve kültürel vb. konularda da aramazıdaki ilişkileri güçlendirme olanağı tanıdılar'' (**).
Görevini yerine getiren M.V. Frunze, 5 Ocak 1922'de Ankara'dan Samsun'a gitti, oradan da 16 Haziranda vapurla Batum'a hareket etti. M.V. Frunze, Türkiye'de kısa süreli bulunuşu sırasına, Sovyet Rusya ve Ukrayna'nın seçkin bir devlet adamı ve askeri olarak geniş ün kazandı (***) ve o zamanki Türkiye hükümeti yöneticilerinin ve kamuoyunun hafızasında silinmez izler bıraktı (****).
Mustafa Kemal, TBMM oturumunda yaptığı konuşmada Türkiye-Ukrayna Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nın önemini belirterek şöyle dedi: ''Bu antlaşmayı imzalamak için kentimize gelen Olağanüstü ve Yetkili Temsilci, Saygıdeğer asker, yoldaş Frunze, içtenliği ve dostluğuyla, davranışları ve yaptığı işlerle hepimizde büyük ve iyi bir etki ve anı bıraktı (*).
Ankara'daki Sovyet elçisinin raporunda şöyle deniyordu: ''Yoldaş Frunze'nin burada bulunuşu, derin bir iz bıraktı. Ondan mükemmel, duygulu bir insan olarak söz ediyorlar, onu Türkiye'nin büyük bir dostu sayıyorlar. O, tüm anlaşmazlıkları giderdi ve Türklerin RSFSC'ye tekrar sevgi duymalarını sağladı. Kuşkusuz, onu sadece Ukrayna'nın değil aynı zamanda tüm RSFSC'nin temsilcisi olarak görüyorlar ve onun sözlerini, vaadlerini, konuşmalarını ve düşüncelerini tüm Federasyon'un düşünceleri sayıyorlar'' (**).
Türkiye hükümeti tarafından Ukrayna-Türkiye Antlaşması'nın imzalanması onuruna verilen bir ziyafette konuşan M.V. Frunze ise şunları söyledi: ''Türkiye'yle aramızdaki dostluğu politikamızın temel taşlarından biri sayıyoruz. Bu, yoldaş

Lenin'in izlediği doğrultudur. Bu, partimizin ve size hiçbir nedenle düşmanlık beslemeyen Sovyet halklarının doğrultusudur. Padişahlar ve çarlar, kendi halklarını ezenler ve başkalarının toprakarını işgal edenler düşmanlık yaparlar. Sizinle bizim barış ve dostluk içinde yaşamamamız için bir neden olabilir mi? Kesinlikle olamaz!'' (*).

16 Mart 1922'de TBMM'de ve Ukrayna Merkez Yürütme Komitesinin aynı yılın 23 Martındaki olağanüstü toplantısında onaylanan Ukrayna-Türkiye Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması, Türkiye'nin yabancı işgalcilerle mücadelede hedefine ulaşması açısından çok büyük önem taşıyordu.

M.V. Frunze, ülkenin iç ve dış durumunu ayrıntılarıyla öğrendikten sonra, Türkiye'nin Sovyet Rusya'nın yardımı olmaksızın işgalcilere karşı zafer kazanamayacağı görüşündeydi ve bu nedenle Türkiye'ye bundan sonra da yardım edilmesinden yanaydı (**). Ukrayna-Türkiye görüşmeleri sırasında Türkiye bir kez daha kendisine mali ve maddi yardım yapılması ricasında bulundu. 100 bin tüfek ve 100 bin kutu fişek, 3500 makineli tüfek ve 80 bin kutu makineli tüfek şeridi, 220 top ve 550 bin çeşitli çaplarda mermi, asker giysisi vb. istedi (***). Sovyet hükümeti, Türkiye'nin ricasını yerine getirebilmek için elinden gelen herşeyi yaptı ve 1922 yılında Türkiye'nin Karedeniz kıyısındaki limanlarına çeşitli silâh, cephane, asker giysisi ve ilaç göndermeye devam etti. Örneğin, 1922 yılı mayıs ayında Türkiye'ye Mosokva Antlaşması'nın imzalanışı sırasında vaad edilen 10 milyon rublenin geri kalan 3,5 milyon rublesi altın olarak (*) verildi.

Sovyet-Türkiye dostluğunun daha da genişlemesi, Türkiye'nin uluslararası durumunun güçlenmesine yardım etti. Büyük bir askeri deneyime sahip olan ve Sovyet-Türk ilişkilerinin gelişmesinde büyük rol oynayan S.İ. Aralov, RSFSC'nin yeni büyükelçisi olarak 26 Ocak 1922'de Ankara'ya geldi. S.İ. Aralov ve beraberindekiler izledikleri yol boyunca törenlerle karşılandılar. S.İ. Aralov ''Rize yakınından geçerken, sandallarla bizi karşılamaya gelen Türklerle birbirimize dostça atıldık. Vapur sandallarla çevrilmişti ve durdu. Bize çiçek atıyorlardı. Dört bir yandan selâm sesleri duyuluyordu. Her taraftan "Dostluk, Rusya'yla Dostluk!'' diye bağırıyorlardı. El sallıyorlar, feslerini sallıyorlardı'' diye yazıyor anılarında (**).

S.İ. Aralov, Türkiye'ye hareketinde önce V.İ. Lenin tarafından kabul edildi. V.İ. Lenin, onunla yaptığı görüşmede şunları söyedi: ''Çarlık Rusyası yüzyıllar boyunca Türkiye'yle savaşmıştır... Bu kuşkusuz Türkiye'nin ezeli düşmanı olduğu yolunda Rusya aleyhindeki propagandanın yürütüldüğü bir halkın hafızasında büyük bir etki bırakmıştır. Bütün bunlar, Türk köylülerinde, küçük ve orta halli iş sahiplerinde, tüccarlarda, aydınlarda ve yönetici çevrelerde Ruslara karşı antipati ve güvensizlik yaratmıştır. Güvensizliğin yavaş yavaş giderileceğini bilirsiniz. Bu yüzden büyük sabır isteyen, dikkatli bir çalışma yapmak gerekiyor; Çarlık Rusya'sıyla Sovyet Rusya arasındaki farkı sözlerle değil, işlerle usta bir şekilde göstermek ve kanıtlamak zorundayız. Bu bizim görevimizdir ve bir elçi olarak siz, onların işlerine karışmamayı öngören Sovyet politikasının ileticisi ve halklarınızın içten dostluğunun yayıcı olmakla yükümlüsünüz'' (*).

S.İ. Aralov, 31 Ocak 1922'de Mustafa Kemal'e güven mektubunu verdi ve Lenin'in Türk halkına selâmlarını ve çok sayıda düşmanla yaptığı mücadelede başarı dileklerini iletti. Sovyet elçisinin selâmına karşılık veren Mustafa Kemal şunları söyledi: ''Sovyet Rusya'ya saygı duyuyorum, onun desteğine büyük değer veriyorum ve Sovyet Rusya'nın yüce önderi Lenin'in bilgeliği beni hayran bırakıyor'' (**).

V.İ. Lenin'den aldığı direktif ve öğütlerle hareket eden S.İ. Aralov, Sovyet cumhuriyetleri ve Türkiye arasındaki dostluğun güçlendirilmesi için büyük bir çalışma yaptı.

Mustafa Kemal, 10 Nisan 1922'de V.İ. Lenin'e gönderdiği özel mektubunda Türk halkının Sovyet Rusya'ya duyduğu saygı ve sevgiyi ifade ederek şunları yazıyordu: ''Rusya'yla aramızdaki dostluk, geçmişte olduğu gibi her zaman Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin izlediği politikanın temelini oluştucaktır. Şimdi ülkelerimizin emperyalist ve kapitalist devletlerin başvurmaya başladıkları yeni yöntemlere karşı çabalarını her zamankinden daha fazla birleştirmek zorunda oldukları kanısındayım. Rusya'nın kaçıncı defadır

bize yaptığı yardım gözümüzde ayrı bir önem kazanmaktadır'' (*).
Genel taarruz hazırlıkları döneminde, ordunun savaş durumunda bulunduğu bir sırada Mustafa Kemal, S.İ. Aralov'u, Askeri Ateşe Zvonarev ve Sovyet Azerbaycan Elçisi İ. Abilov'u cepheyi gezmeye çağırdı. Sovyet temsilcileri seyyar ordunun çeşitli birliklerini ziyaret ettiler ve bazı cephe gerisi ordu kuruluşlarını gezdiler.
1921 yılı haziran ayında Buhara Sovyet Halk cumhuriyeti (BSHC) ve Türkiye arasında dostluk ilişkileri kuruldu. 1922 yılı ocak ayı başında Ankara'ya gelen BSHC Olağanüstü Hükümet Heyeti, Buhara halklarının kahraman Türk halkıyla dayanışma içinde olduğunu belirtti.
BSHC Hükümet Heyeti, Mustafa Kemal, bakanlar ve TBMM milletvekilleri tarafından kabul edildi. Beş milyonluk Buhara halkı adına Türk halkını selâmlayan heyet başkanı şunları söyledi: ''Rusya devrimcilerinin gücü ve birliği insanlık bayrağını hızla yükseltti ve ezilen doğu halklarını birleştirdi, doğuda hüküm süren çarlık rejiminin sömürgeci politikasına son verdi. Biz, BSHC temsilcileri, bugün dost Türkiye'nin başkenti Ankara'da bulunmaktan ve Büyük Millet Meclisinde sıcak bir kabul görmekten kuşkusuz çok sevinçliyiz'' (*).
Mustafa Kemal cevabi konuşmasında şunları söyledi: ''Düşmanlarımız Buhara halkıyla iyi ilişkiler kurmamızı engellemişlerdi. Şimdi doğu halkları her geçen gün daha güçleniyorlar. Her ulus kendi kaderini belirleme hakkına sahiptir. Bu artık sadece bir teori değildir. Rusya devrimcileri, bu hakkı uygulamada gerekleştirdiler. Rusya'nın dostu bağımsız Buhara temsilcilerinin ülkemizi ziyareti bunun açık bir kanıtıdır. Burada bulunan Buhara halkı temsilcilerini Büyük Millet Meclisi Başkanı olarak selâmlamaktan mutluluk duyuyorum'' (**).
Sovyet-Türk dostluğunun daha da güçlenmesi, emperyalistlerle yaptığı savaşta Türk halkının gücünü artırdı ve onun devlet bağımsızlığını kazanmasında büyük rol oynadı. Türk halkı, hiçbir politik yükümlülük ileri sürmeden yapılan yardım nedeniyle minnettardı. Mustafa Kemal, bu yardımın müdahalecilere karşı kazanılan zafer açısından taşıdığı önemden söz ederken şunları belirtiyordu: ''Yeni Türkiye'nin İngiliz-Fransız ve Yunan müdahalecilerine karşı kazandığı zafer, eğer Rusya'nın desteği olmasaydı ölçülemeyecek kadar büyük kayıplara mal olabilir, hatta hiç kazanılamazdı. Rusya, Türkiye'ye hem maddi, hem de manevi yardımda bulundu. Eğer ulusumuz bu yardımı unutacak olursa suçlu sayılacaktır'' (*).
M.İ. Kalinin ise şöyle diyordu: ''İşçi-Köylü Rusyası, Türkiye'yle ilişkilerini, Çarlık Rusya'sının Avrupalı müttefikleriyle birlikte Türk halkına dayattığı tüm emperyalist antlaşmaların reddedilmesi temeli üzerinde kurdu.
Misak-ı Milli'de, Türk halkının ve onun muzaffer ordusunun mücadele bayrağı olan ve olağanüstü derecede önem taşıyan bu belgede ifadesini bulan halkın ulusal isteklerine Rusya'nın gösterdiği saygı, Rusya ve Türkiye arasındaki bugünkü ilişkilerin temelinde yer almaktadır (**).

KAYNAKLAR

Türkçe

1. A.F. Cebesoy, Moskova Hatıraları (21.11.1920-2.6.1922), İstanbul, 1955.
2. T. Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu'da (1919-1921), Ankara, 1959.
3. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, cilt 1 (1919-1938); cilt 2 (1906-1938); cilt 3. (1918-1937), Ankara-İstanbul, 1945-1954.
4. (Atatürk Kemal), Nutuk-Gazi Mustafa Kemal Tarafından Cumhuriyet Halk Fırkasının 15-20 Teşrinevvel 1927 tarihleri Arasında Toplanan İkinci Büyük Kongresinde Söylenmiştir, cilt 1, Ankara, 1927 (Arap harfleriyle); İkinci baskı; cilt ' (1919-1920), clit '' (1920-1927), cilt III (vesikalar), İstanbul, 1934.
5. C. Kerim, Türk İstiklal Mücadelesi Konferansları, İstanbul, 1927.

6. H. Bayur, ''Kuvayi Milliye Devrinde Atatürk'ün Dış Siyaseti İle İlgili Bazı Görüş ve Davranışları.'' - Belleten, cilt 20. sayı 80, 1956.
7. K. Karabekir, İstanbul Harbinin Esasları, İstanbul, 1933.
8. M. Cemil (Bilsel), Lozan, cilt 1-2, İstanbul, 1933.
9. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (1920-1923 yılları), cilt 1-10.
10. Y. Hikmet (Bayur), Yeni Türkiye Devletlerinin Harici Siyaseti, İstanbul, 1935.

İngilizce

1. Documents On The British Foreign Policy 1919-1939. First Series, vol I-IV, Oxford, 1948-1950.

Rusça

1. Mustafa Kemal, Yeni Türkiye'nin Yolu, cilt I-IV, Moskova, 1929-1934.
2. SSCB Dış Politika Belgeleri.
3. G.V. Çiçerin, Uluslararası Politika Sorunları Üzerine Makaleler ve Konuşmalar, Moskova, 1961.
4. D.S. Zavriyev, Türkiye'nin Kuzeydoğu vilâyetlerinin Yakın Tarihi, Tiflis, 1947.
5. V.A. Gurko-Kryajin, Yakın Doğu ve Devletler, Moskova, 1925.
6. S.I. Kuznetsova, Sovyet-Türk İlişkilerinin Kuruluşu (RSFSC ve Türkiye arasındaki Moskova Antlaşması'nın 40. yıldönümü münasebetiyle), Moskova, 1961.
7. Mih. Pavloviç (M. Veltman), Devrimci Türkiye (Osmanlı İmparatorluğu'nun Büyümesi ve Gerilemesi, Enver Paşa ve Ahmet Rıza Türkiyesi. Kemal Türkiyesi. Komünist Hareket) Moskova, 1921.
8. N. Arsenyev, ''Çağdaş Türkiye Yazıları'', Noviy Vostok 1922, No: 2.
9. Y.N. Rozaliyev, ''V.İ. Lenin ve Türkiye'', - Lenin ve Doğu, Mosokva 1960.
10. M.V. Frunze, Ankara-Karadeniz'in Öte Yakasında, Moskova, - Leningrad, 1929.
11. Y.K. Sarkisyan, Birinci Dünya Savaşı Öncesinde ve Savaş Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkaslar Ötesi'ndeki Yayılma Politikası, Erivan, 1962.
12. S.V. Harmandaryan, ''1921 Yılında Ermenistan'da İç Savaş Dönemi Belgeleri'', - İzvestiya Akademii Nauk Armyanskoy SSR, 1957, No: 2.
13. A.N.Heyfets, ''Doğu Halklarıyla Dostluk Konusundaki Leninci Politikaya İlişkin Tarihi Belgeler'', - Narodı Azii i Afriki, 1962, No: 2.
14. G.K. Orconikidze, Seçilmiş Makaleler ve Söylevler 1911-1937, Mosokva, 1939.
15. M.A. Kerimov, ''Kafkaslar Ötesi Sovyet Cumhuriyetleri ve Türkiye Arasındaki Ekonomik İlişkiler Tarihi'' (1922-1923), Kratkiye Soobşceniya İnstituta Vostokovedeniya, XXVI, 1958.
16. M.V. Frunze, Ukrayna Halk Komiserleri Sovyetinin ve Merkez Yürütme Komitesinin Birleşik Oturumunda Ankara Gezisi Hakkında Sunulan Rapor. - Karadeniz'in Öte Yakasında, Moskova, - Leningrad, 1929.
17. Mihail Vasilyeviç Frunze, Moskova, 1951.
18. S.İ. Aralov, Bir Sovyet Diplomatının Anıları, Moskova, 1960.
19. A. Glebo, ''Geçmişten'' Novry Mir, 1957, No: 12.

Belgeler, Resmi Yayınlar

1. SSCB Dış Politikası. Belgeler Kitabı, cilt I (1917-1920), cilt II (1921-1924), Moskova, 1944.
2. Dışişleri Halk Komiserliği'nin VIII. RSFSC Sovyetler Kongresi'ne Sunduğu Yıllık Rapor (1919-1920), Moskova, 1921.
3. Dışişleri Halk Komiserliği'nin IX. RSFSC Sovyetler Konresi'ne Sunduğu Rapor (1920-1921), Mosokva, 1921.
4. SSCB Dış Politika Belgeleri, cilt I. Moskova, 1957; cilt II, Moskova, 1958; cilt II, Moskova, 1958; cilt III, Mosokva, 1959; cilt IV, Moskova, 1960; cilt V, 1961, cilt VI, Moskova, 1962.

C'in
Kültür Hizmeti

Atatürk
c Atatürk'ün Yazdığı Yurttaşlık Bilgileri
Bülent Tanör
c Kurtuluş (Türkiye 1918-1923)
c Kuruluş (Türkiye 1920 Sonraları)
Prof. Dr. Sina Akşin
c Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi I-II
Prof. Dr. Macit Gökberk
c Aydınlanma Felsefesi, Devrimler ve Atatürk
Yunus Nadi
c Türkiye'yi Sokakta Bulmadık
Falih Rıfkı Atay
c Baş Veren İnkılapçı (Ali Suavi)
Bâki Öz
c Kurtuluş Savaşı'nda Alevi-Bektaşiler
Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya
c Devrim Hareketleri İçinde Atatürkçülük
Sabahattin Selek
c Milli Mücadele (Büyük Taarruz'dan İzmir'e)
İsmail Arar
c Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı
Prof. Dr. Niyazi Berkes
c 200 Yıldır Neden Bocalıyoruz I-II
Ceyhun Atuf Kansu
c Devrimcinin Takvimi
Paul Dumont-François Georgeon
c Bir İmparatorluğun Ölümü (1908-1923)
Ali Fuat Cebesoy
c Sınıf Arkadaşım Atatürk I-II
Abdi İpekçi
c İnönü Atatürk'ü Anlatıyor
Paul Dumont
c Atatürk'ün Yazdığı Tarih: Söylev
Kılıç Ali
c İstiklâl Mahkemesi Hatıraları
Prof. Dr. Niyazi Berkes
c Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler I-II
S. İ. Aralov
c Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları I-II
Sabahattin Selek
c İsmet İnönü'nün Hatıraları
Nurer Uğurlu
c Atatürk'ün Yazdığı Geometri Kılavuzu
George Duhamel
c Yeni Türkiye Bir Batı Devleti
Bülent Tanör
c Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları
Prof. Dr. Suna Kili
c Atatürk Devrimi-Bir Çağdaşlaşma Modeli
Falih Rıfkı Atay
c Atatürk'ün Bana Anlattıkları
Reşit Ülker
c Atatürk'ün Bursa Nutku
Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya
c İslamcılık Cereyanı I-II-III
M. Şakir Ülkütaşır
c Atatürk ve Harf Devrimi
Kılıç Ali
c Atatürk'ün Hususiyetleri
Mustafa Kemal

c Anafartalar Hatıraları
Ecvet Güresin
c 31 Mart İsyanı
Doğan Avcıoğlu
c 31 Mart'ta Yabancı Parmağı
Metin Toker
c Şeyh Sait ve İsyanı
Süleyman Edip Balkır
c Eski Bir Öğretmenin Anıları
Yunus Nadi
c Birinci Büyük Millet Meclisi
Kemal Sülker
c Dünyada ve Türkiye'de İşçi Sınıfının Doğuşu
Prof. Dr. Neda Armaner
c İslam Dininden Ayrılan Cereyanlar: Nurculuk
Fazıl Hüsnü Dağlarca
c Destanlarda Atatürk / 19 Mayıs Destanı
Yunus Nadi
c Mustafa Kemal Paşa Samsun'da
İsmet Zeki Eyuboğlu
c İrticanın Ayak Sesleri
Nuri Conker
c Zâbit ve Kumandan
Mustafa Kemal
c Zâbit ve Kumandan ile Hasbihal
İsmet Zeki Eyuboğlu
c İslam Dininden Ayrılan Cereyanlar: Nakşibendilik
Ord. Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur
c Ermeni Meselesi I-II
Talât Paşa
c Hatıralar
Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya
c Hürriyet'in İlanı
İsmet İnönü
c Lozan Antlaşması I-II
Sami N. Özerdim
c Yazı Devriminin Öyküsü
Nurer Uğurlu
c Atatürk'ün Askerlikle İlgili Kitapları
c Atatürk'ün Askerlikle İlgili Çeviri Kitapları
Halide Edip Adıvar
c Türkün Ateşle İmtihanı I-II-III
Prof. Dr. Muammer Aksoy
c Atatürk ve Tam Bağımsızlık
Prof. Dr. Şerafettin Turan
c Atatürk ve Ulusal Dil
Johannes Glasneck
c Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye I-II-III
İsmet İnönü
c Cumhuriyet'in İlk Yılları I-II
Gâzi Mustafa Kemal
c Yarın Cumhuriyet'i İlan Edeceğiz (Nutuk'tan)
c Yarın Cumhuriyet'i İlan Edeceğiz (Söylev'den)
Fazıl Hüsnü Dağlarca
c Gâzi Mustafa Kemal Atatürk
Eylemde/10 Kasımlarda
Ruşen Eşref Ünaydın
c Atatürk'ü Özleyiş I-II
Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil
c Atatürk'ü Anlamak ve Tamamlamak
Prof. Dr. A. Afetinan

c M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım
Falih Rıfkı Atay
c Zeytindağı
Prof. Dr. Suat Sinanoğlu
c Türk Hümanizmi I-II-III
Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya
c Batılılaşma Hareketleri I-II
Charles N. Sherrill
c Bir ABD Büyükelçisinin Türkiye
Hatıraları/Mustafa Kemal I-II
İsmet Zeki Eyuboğlu
c Karanlığın Ayak Sesleri / Kadirilik
Dr. Bernard Caporal
c Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında
Türk Kadını I-II
Dr. Bernard Caporal - Neşe Doster
c Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında
Türk Kadını III - Kronoloji
Ruşen Eşref Ünaydın
c Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülâkat
Kurt Steinhaus
c Atatürk Devrimi Sosyolojisi I-II
Bahir Mazhar Erüreten
c Türkiye Cumhuriyeti Devrim Yasaları
Sabahattin Eyuboğlu
c Köy Enstitüleri Üzerine
Ord. Prof. Dr. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu
c İlk Meclis
Prof. Dr. A. Afetinan
c M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları
Yunus Nadi
c Cumhuriyet Yolunda
Falih Rıfkı Atay
c Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri ve 19 Mayıs
Gâzi Mustafa Kemal
c 1919 Yılının Mayısının 19'uncu Günü Samsun'a Çıktım
Nadir Nadi
c 27 Mayıs'tan 12 Mart'a
Ord. Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur
c Balkan Savaşları / Birinci Balkan Savaşı I-II-III
Tayfur Sökmen
c Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar
Dr. Abdurrahman Melek
c Hatay Nasıl Kurtuldu
Ord. Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur
c Balkan Savaşları / İkinci Balkan Savaşı I-II
Gâzi Mustafa Kemal
c Erzurum Kongresi
Sabahattin Selek
c Millî Mücadele (Erzurum'da Gergin Günler)
Yaşar Nabi
c Balkanlar ve Türklük I-II
Ceyhun Atuf Kansu
c Bağımsızlık Gülü
General Fahri Belen
c Büyük Türk Zaferi (Afyon'dan İzmir'e Kadar)
Gâzi Mustafa Kemal
c Sivas Kongresi I-II-III-IV
Doç. Dr. Suat Yakup Baydur
c Dil ve Kültür
Kadriye Hüseyin

c Mukaddes Ankara'dan Mektuplar
Berthe Georges-Gaulis
c Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği
Ord. Prof. Enver Ziya Karal
c Tanzimat-ı Hayriye Devri
Falih Rıfkı Atay
c Çankaya I-II-III-IV-V
Liman von Sanders
c Türkiye'de Beş Yıl I-II-III
İsmet İnönü
c Hatıralar (Birinci Dünya Harbi)
Arnold J. Toynbee
c Türkiye I-II-III - Bir Devletin Yeniden Doğuşu
İlhami Bekir
c Altın Destan Mustafa Kemal Atatürk I-II
Prof. Dr. Mahmut Âdem
c Atatürkçü Düşünce Işığında Eğitim Politikamız
John Grew
c İlk ABD Büyükelçisinin Türkiye Hatıraları - Atatürk ve İnönü
Dr. Bernard Caporal
c Kemalizm Sonrasında Türk Kadını I-II-III (1923-1970)
Dagobert von Mikusch
c Avrupa ile Asya Arasındaki Adam
(Gazi Mustafa Kemal) I-II-III-IV
Prof. Dr. Erol Manisalı
c Dünden Bugüne Kıbrıs
Mustafa Baydar
c Atatürk'le Konuşmalar
Gâzi Mustafa Kemal
c Ankara'ya Geliş (Nutuk'tan)
c Ankara'ya Geliş (Söylev'den)
Yunus Nadi
c Ali Galip Hadisesi
Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya
c Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku
Tevfik Bıyıklıoğlu
c Atatürk Anadolu'da (1919-1921)
Nadir Nadi
c 27 Mayıs'tan 12 Mart'a (1961-1962)
Oktay Akbal
c Atatürk Yaşadı mı?
Jean Deny
c Yeni Türkiye
Mahmut Esat Bozkurt
c Atatürk İhtilâli-I-II-III
SSCB Dışişleri Bakanlığı
c İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Stalin,Roosevelt
ve Churchill'in Türkiye Üzerine Yazışmaları
Edward Weisband
c İkinci Dünya Savaşında İnönü'dın Dış Politikası I-II-III
Y.A. Bagirov
c Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri I-II